

* श्रीः *

श्रीमत्काशीस्थसंन्यासिसंस्कृतपाठशालासंस्थापक-
श्री १०८ परमहंसपरिव्राजकाचार्यपूज्यपादमण्डलेश्वर-
श्रीस्वामिगोविन्दानन्दविजयप्रशस्तिरूपः

चित्रोपहारः ।

खण्डकाव्यम् ।

श्रीयुतसर्वज्ञकवीन्द्रवरकान्यकुब्जकुलकैरवकलानिधि-
शुक्लदुःखभञ्जनकवीन्द्रसूनुना " साहित्यवारिधि " " कविरत्न " " कविचक्रवर्त्ति " पदवीपारिष्कृतेन
निखिलदर्शनाध्यापकेन देवीप्रसादशर्मणा
शुक्लेन कविना विरचितः ।

तेनैव रचितया रुचिरया टीकया समलंकृतः ।

स चाऽयं वैश्यचर्येण श्रेष्ठिबाबूलालगुप्तेन स्वधनव्ययेन
प्राकाश्यं नीतः

श्रीदुःखभञ्जनकवीन्द्रतनूजनुःश्री-
देवीप्रसादसुकवेः कवितां विलोक्य ॥
नन्दन्ति चेत्सुकृतिनः कृतिनः कृतिज्ञा
निन्दन्तु तत्कुमतयो न हि काऽपि हानिः ॥१॥
माता रामरतिर्यस्य पिता श्रीदुःखभञ्जनः ।
सोऽयं देवीप्रसादाख्यः कविर्विजयतेतमाम् ॥२॥

काश्यां रामधट्टे पावगीत्युपाह्वयलवन्त-लक्ष्मणशर्मणा स्वीये
हितचिन्तकाख्ये मुद्रालये मुद्रितः ।

सन् १९२०

891.21
D. V. C. 1913

भूमिका ।

इह खलु “ काव्यं कीर्त्तये कल्याणाय च द्रविणलब्धये च राजोचिता-
चारपरिज्ञानाय च परमानन्दाय च भवतीति ” केषां न विदितं विदुषाम् ॥
तच्च दृश्यश्रव्यभेदेन द्विविधम् । तत्र दृश्यं रूपकोपरूपकभेदादष्टाविंशति-
विधम् । श्रव्यं तु गद्यात्मकं, पद्यात्मकं, गद्यपद्यात्मकं, चेति, त्रिविधम् । तत्र
गद्यपद्यात्मकं चम्पूनाम्ना प्रसिद्धम् । गद्यात्मकमपि नैकप्रकारम् । पद्यात्म-
कन्तु महाकाव्यखण्डकाव्यभेदेन द्विधा ॥ तत्र सर्गनिबद्धं सर्वसंधिसमन्वितं
यावलक्षणोपेतं महाकाव्यमुच्यते । तदेकदेशवर्णनात्मकं खण्डकाव्यं भवति ॥
एवंचेदं चित्रोपहारनामकं खण्डकाव्यमस्ति ॥ अत्र च शान्तरसोपबृंहितलोक-
पूज्ययतीश्वरमण्डलेश्वरपरमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीगोविन्दानन्दस्वामिविषयको-
रत्याख्या भावः प्रधानम् ॥ अस्मिंश्च काव्ये द्वौ भागौ ॥ तयोः
पूर्वभागे (पूर्वार्द्धे) शब्दालङ्काराः यमकानुप्रासपद्मबन्धचक्रबन्धविलोमा-
दयो निबद्धाः । उत्तरभागे (उत्तरार्धे) चासर्थालङ्कारा उपमारूपकोत्प्रेक्षाति-
शयोक्तिसमासोक्त्यप्रस्तुतप्रशंसाऽपह्नुत्यादयो गुम्फिताः । तदेतदग्रवालवंशा-
वतंसेन कानपुरनिवासिना श्रीयुतकेदारनाथगुप्तात्मजेन वागलोपाख्येन
श्रीवाबूलालगुप्तेन स्वधनव्ययं कृत्वा प्राकाश्यं नीतम् ॥ चेदिदं सहृदयमहो-
दयानां चेतसि किञ्चिदपि चमत्कारचारुतामुचितां विरचयेत्तर्हि सफलस्स्या-
न्ममाऽयं श्रमः । इति प्रार्थयते

रचयिता

“ साहित्यवारिधिः ” “ कविरत्नम् ” “ कविचक्रवर्ती ”

निखिलदर्शनाध्यापको-

देवप्रसादशर्मा शुक्लः

प्रिन्सपल्-सं० सं० पाठशाला ।

॥ दोहाछन्दः ॥

श्रीगोविन्दानन्दयति—

मेतमहं प्रणमामि ॥

मनसा वाचा कर्मणा—

नित्यं तमनुसरामि ॥ १ ॥

श्रीति । स्पष्टार्थमिदं पद्यम् ॥ १ ॥

॥ अथर्ववेद ॥

— श्रीमद्भगवद्गीता —

॥ अथर्ववेद ॥

— श्रीमद्भगवद्गीता —

॥ अथर्ववेद ॥

॥ अथर्ववेद ॥

प्रकाशकप्रशस्तिः ।

॥ श्रीः ॥

॥ श्लोकः ॥

श्रीबाबूलालगुप्तः प्रकटगुणगणो गुप्तकेदारनाथ-
स्याऽऽस्ते सूनुः प्रभावी भृतविबुधजनो भक्तिमानग्रवालः ॥
सानन्दामन्दचेताश्चित्तहितचरितो वागलोपाख्य ईड्यः
कल्याणप्राप्तिवित्तः प्रचुरधनपतीराजराजो द्वितीयः ॥ १ ॥

वणिग्वरेणेदमुदारकर्मणा ।

व्ययं विधाय स्वधनस्य धीमता ॥

सुखण्डकाव्यं कमनीयकीर्तिना ।

महात्मना तेन मुदा प्रकाशितम् ॥ २ ॥

॥ दोहा ॥

अग्रवाल वर वागला, वसैं कानपुर माँहि ।
मुत केदारसुनाथ को, जाकी उपमा नाँहि ॥ १ ॥
श्रीयुत बाबूलाल सो, हिय में हर्ष बढ़ाय ॥
निज धन से यहि काव्यको, कियो प्रकाश छपाय ॥ २ ॥

इति शम् ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ ॐ ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥
॥ श्रीगणेशाय नमः ॥
॥ श्रीगणेशाय नमः ॥
॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥
॥ श्रीगणेशाय नमः ॥
॥ श्रीगणेशाय नमः ॥
॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

श्रीकाशीस्थसंन्यासिसंस्कृतपाठशाला-
संस्थापक श्री १०८ परमहंसपरिव्राज-
काचार्यपूज्यपादमण्डलेश्वर-
श्रीस्वामिगोविन्दानन्दमहोदय-
करकमलयोः
सप्रणामं सविनयं सादरं समर्पितोऽयं
चित्रोपहारः ।

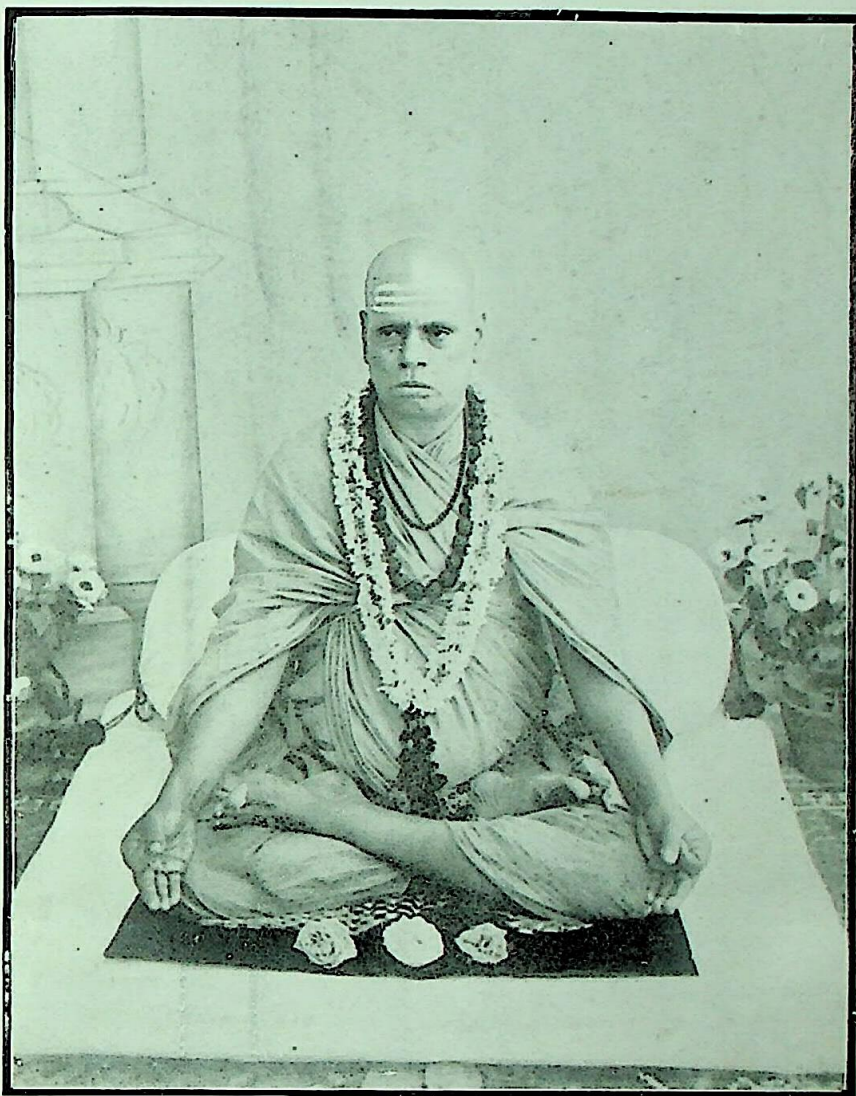

श्रीमत्परमहंस परिव्राजकाचार्य पुज्यपाद श्री १०८ मण्डलेश्वर स्वामी
गोविन्दानन्दजी, महर्षि टेदनीम, काशी।

MANDALESWAR SWAMI GOVINDANANDJI.

श्रीमत्परमहंस परिव्राजकाचार्य पुज्यपाद श्री १०८ मण्डलेश्वर स्वामी
गोविन्दानन्दजी, महर्षि टेढीनीम, काशी ।

MANDALESWAR SWAMI GOVINDANANDJI.

॥ चित्रोपहारः ॥

पूर्वार्धः ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यज्जाग्रतो दूरमुदैति दैवं ।
तथैव सुप्तस्य समीपमेति ॥
ब्रह्माभिधं ज्योतिस्खण्डमेकं ।
तन्मे मनोमङ्गलमातनोतु ॥ १ ॥

यदिति । यत् दैवं ज्योतिः जाग्रतः प्राणिनः इतिशेषः दूरम् उदैति ।
तथैव सुप्तस्य तस्य समीपम् एति । “मुग्धेऽर्धसंपत्तिरिति वचनात् तत् । ब्रह्माभिधम्
अखण्डम् एकम् ज्योतिः ” मे मनोमङ्गलम् आतनोतु । दैवमित्यत्र तस्येदमि-
त्यण् । प्रज्ञादित्वात्स्वार्थेऽण् वा । उपजातिः छन्दः ॥

लोकेशकेशवशिवादिसुराधिपोद्यत्-
सौवर्णमौलिमणिमण्डितमञ्जुपीठम् ॥
रेखातपत्रकुलिशस्फुटचारुचिह्नं ।
वाग्देवतापदपयोजयुगं नमामि ॥ २ ॥

लोकेशेति । अहं वाग्देवतापदपयोजयुगं नमामि । कीदृशम् । लोकेशः
ब्रह्मा च केशवः त्रिष्णुश्च शिवश्च ते आदिः येषाम् एवंविधाः ये सुराधिपाः
इन्द्राग्नियमवरुणप्रभृतयः तेषाम् ये उद्यन्तः सौवर्णाः मौलयः किरीटानि तेषु

ये मणयः तैः मण्डितं मञ्जु पीठं यस्य तत् । पुनः की० रेखा एव आतपत्रं
कुलिशं च तदेव स्फुटं चारु चिह्नं यत्र यस्य वा तत् । वसन्ततिलका वृत्तम् २

वाग्देवताङ्गिकमलद्वयमाश्रयन्ती ।

छात्रव्रजं मुदमुदारतया नयन्ती ॥

संन्यासिवृन्दहितसंस्कृतपाठशाला ।

काश्यामियं विजयतामयतां च वृद्धिम् ॥ ३ ॥

वागिति । काश्याम् इयं संन्यासिनां वृन्दाय हिता चासौ संस्कृत पाठशाला
संन्यासिसंस्कृतपाठशालेतियावत् विजयताम् । च-तथा-वृद्धिम् अयताम्
प्राप्नोतु । कीदृशी । वाग्देवताङ्गिकमलद्वयम् सरस्वतीचरणपद्मयुग्म आश्रयन्ती ।
पुनः की० उदारतया छात्रव्रजं मुदं नयन्ती ॥ ३ ॥

गम्या रम्या प्रणम्या हितविहितहिता भासमाना समाना ।

साध्याराध्या न वाध्या प्रमितिरेव सतामात्मसिद्धा प्रसिद्धा ॥

नान्या मान्या वदान्या कृतसुकृतकृतिप्रार्थनीया ऽवनीया ।

जीयार्जीयादुदीयादनवरतमियं पाठशाला विशाला ॥ ४ ॥

गम्येति । इयम् पाठशाला जीयात् जीयात् । वीप्सायां द्विरुक्तिः, तथा
अनवरतम् नित्यम् उदीयात् । उदयं लभताम् । कीदृशी । गम्या प्राप्या
सुगमेतियावत् । पुनः कीदृशी-रम्या रुचिरा । पुनः की० प्रणम्या । पुनः की०
आहितविहितहिता आहितं स्थापितं विहितं निर्मितं हितं यया सा । यद्वा
अहितविहितहिता अहितेषु अपि विहितं हितं यया सा । यद्वा प्रणम्याहितविहित-
हिता इत्येकं पदम्, प्रणम्येन पुरुषेण आहिता चासौ विहितहिता । पुनः की०
भासमाना । पुनः की० समाना मानेन सत्कारेण सहिता । यद्वा अस-
माना इति पदच्छेदः अनुपमेत्यर्थः । पुनः की० साध्याराध्या साध्यैः शिष्यैः
आराध्या सेव्या । यद्वा साध्यैर्देवयोनिविशेषैरपि आराध्या । यद्वा आधिः मानस-
व्यथा “ पुंस्याधिर्मानसीव्यथा ” इत्यमरः तेन सहिताः साधयः तैः आराध्या ।
यद्वा साध्याः आराध्याः इष्टदेवाः यया कृत्वा यस्यां वा सा । यद्वा सा अध्या-

राध्या इतिपदद्वयम् । तत्र सा पुरोक्ता । आध्याराध्या अधिकं यथा तथा
अराध्या । यद्वा न धीः येषां ते अधियः तैः आराध्या । पुनः की० सतां न
वाध्या सद्भिः न पीडनीया । कृत्यानां कर्त्तरि षष्ठी । पुनः की० आत्मसिद्धा
स्वरूपसिद्धा । पुनः की० प्रसिद्धा । पुनः की० नान्या अनन्या । पुनः की०
मान्या । यद्वा नान्यामान्या इत्येकं पदम्, न अन्यैः अमान्या । सहसुपेति समासः ।
पुनः की० वदान्या । पुनः की० कृतसुकृतकृतिप्रार्थनीया । कृतं सुकृतं पुण्यं यैः एवं
विधैः कृतिभिः कुशलैः प्रार्थनीया । पुनः की० अवनीया रक्षणीया । यद्वा या
पाठशाला अवनी अस्ति इतिशेषः । अवतीति अवनी अवरक्षणे बाहुलकात्
कर्त्तरिल्युट् ॥ पुनः की० विशाला महती । का इव प्रमितिः इव प्रमेव । प्रमितिः
मीमांसकानां मते आत्मसिद्धा स्वतः सिद्धा भवति स्वतः प्रामाण्याभ्युपगमात्,
तथा सतां वाध्या न भवति, अन्यानि विशेषणानि पूर्ववदेव । अन्यत् कवि-
मुखादवगन्तव्यम् ॥ ४ ॥

कल्या कल्याणवल्ल्या चितसमुचितभा भावयन्ती नयन्ती ।
स्वान्तं तान्तं नितान्तं शममसममियं रञ्जयन्ती जयन्ती ॥
वाल्यात्पाल्या मुलाल्या कलिकलुषकलाकीलनश्रीलशीला ।
भायादायासमायामयभयरहिता पाठशाला विशाला ॥ ५ ॥

कल्येति । इयं विशाला पाठशाला भायात् भातु । कीदृशीयम् कल्या
निरामया निर्वाधेति यावत् । पुनः की० कल्याणवल्ल्या चितसमुचितभा ।
कल्याणरूपया वल्ल्या लतिकया आचिता समंतात् संपादिता समुचिता भा
दीप्तिः यया सा । यद्वा कल्याणवल्ल्या उपलक्षिता “ इत्थंभूतलक्षणे तृतीया ”
तथा चितसमुचितभा इति पूर्ववत् । पुनः की० भावयन्ती भावं जनयन्ती । पुनः
की० नितान्तमत्यन्तं तान्तं मलिनं स्वान्तं हृदयम् असमम् अनुपमम् शमम्
शान्तिं नयन्ती प्रापयन्ती । पुनः की० रञ्जयन्ती मनोरञ्जनं विदधती । पुनः ।
की० जयन्ती सर्वोत्कृष्टतया वर्त्तमाना । पुनः की० वाल्यात् हेतोः पाल्या पाल-
नीया । पुनः की० । मुलाल्या सुतरां लीलनाया । यद्वा अमुलाल्या असुवत्
प्राणवत् लाल्या । पुनः की० कलिकलुषकलाकीलनश्रीलशीला । कलियुगस्य

कलुषकलानां पापांशानां कीलनेन निरोधेन श्रीलं शीलं यस्याः सा पुनः ।
 की० आयासमायामयभयरहिता आयासः खेदः तद्रूपा या माया तन्मयं
 यद्भयं तेन रहिता इति ॥ ५ ॥

एतस्या जन्मदो ऽयं जगति गतिमतां माननीयो महस्वी-
 ह स्वी कार्यो मनस्वी विदितगुणगणः प्रीतसद्गीतकीर्तिः ॥
 विद्याविद्योतमानो हितमहितमतिधैर्यगाम्भीर्यसिन्धु-
 गोविन्दानन्दनामा जयति यतिवरो मण्डलीशो महात्मा ॥ ६ ॥

एतस्या इति । इह काश्याम् एतस्याः पुरोक्तायाः संन्यासिसंस्कृतपाठ-
 शालायाः जन्मदः जन्मनिमित्तम् स्थापक इति यावत् मण्डलीशः गोविन्दानन्द-
 नामा यतिवरः संन्यासिश्रेष्ठः जयति । कुत इत्यपेक्षायाम् हेतुगर्भाणि विशेषणा-
 न्याह । कीदृशः महात्मा । दृष्टं हि महात्मनां सर्वोत्कृष्टत्वम् । महत्त्वमेव कुतो ऽस्ये-
 त्यत आह । पुनः की० विद्याविद्योतमानः । अविद्यायुक्तत्वमेवाऽऽत्मनो महत्त्व-
 पिधाननिदानम् तच्च विद्याविद्योतमाने सर्वथा न सम्भवतीति । कुतो ज्ञायते
 ऽयमेवंविध इति चेदत्राऽऽह । पुनः की० धैर्यगाम्भीर्यसिन्धुः “व्यवसायादचलनं
 धैर्यं विघ्ने महत्यपि” अपिच “भीशोकक्रोधहर्षाद्यैर्गाम्भीर्यं निर्विकारिता”
 इति लक्षणलक्षिताभ्यां धर्माभ्यां युक्तः कार्येण कारणमनुमीयत इति भावः । ननु
 कथमयं बहुजन्मसाध्यं धर्मद्वयमनायासेनैकस्मिजन्मनि समधिगतवान् इत्यपेक्षा-
 यामाह । पुनः की० मनस्वी । शास्त्रे त्रिविधाः अधिकारिणः प्रोक्ताः । सत्त्वप्रधा-
 नाः रजःप्रधानाः तमःप्रधानाश्चेति । तेषु चोत्तमाः मध्यमाः अधमाश्चेति । तत्राऽ-
 यमुत्तमसत्त्वप्रधानान्तःकरणः । अतएव “तीव्रसंवेगानामासन्नः” इति पातञ्जल-
 योगसूत्राभितन्यायानुसारेण शीघ्रमेवाऽयमिष्टसिद्धिं समधिगतवान् इति भावः ।
 अतएव पुनः की० हितमहितमतिः अनुकूलार्थितचित्तवृत्तिः । अतएव पुनः की०
 जगति संसारे गतिमतां प्राणिनाम् जननमरणक्लेशभाजामिति यावत् ।
 स्वीकार्यः गुरुत्वेन रक्षकत्वेन चेति यावत् । पुनः की० माननीयः सर्वेष्टदेवसदृशत्वेन
 च । ननु स्वयमीदृग्योग्योऽपि कथमयमन्येषां क्लेशं नाशयति अत आह ।
 पुनः की० महस्वी । दृष्टं हि तेजस्विनां सूर्यादीनां तिमिरादिसमुत्पन्नक्लेशनाशि-
 त्वम् । ननु कथमस्येदं महत्त्वमवगम्यते इत्यत आह । पुनः की० विदितगुण-

गणः । न हि भगवतो भास्करस्य प्रकाशात्मको धर्मः केनाऽपि न ज्ञायत इति । प्रत्युत सर्वोऽपि लोकस्तं स्वयमेव वेत्ति वस्तुस्वभावमाहात्म्यात् । अतएवं पुनः की० प्रीतसद्गीतकीर्त्तिः प्रसन्नचित्तसाधुजनवर्णितयशाः । अनयैव दिशा सर्वेषु श्लोकेषु विशेषणानां सप्रयोजनत्वेनोपादेयत्वमनुसंधेयम् । अत्र यमकच्छेकानुप्रास-
वृत्त्यनुप्रासानां शब्दालंकाराणां प्राधान्येन निरपेक्षतयावस्थितेः संसृष्टिः । धैर्य-
गाम्भीर्यसिन्धुरित्यत्रैकदेशविवर्त्तिकेवलाश्लिष्टपरंपरितरूपकालंकारानुप्राणितः
काव्यलिङ्गालंकारः ॥ स्रग्धराच्छन्दः अस्मिन्प्रबन्धे पूर्वार्धेशब्दालंकारप्राधा-
न्यम् उत्तरार्धेऽर्थालंकारप्राधान्यम् । तत्र पूर्वार्धे यथास्मिन् पद्ये शब्दालंकार-
प्राधान्येऽप्यर्थालंकारो निर्दिष्टः । एवमग्रेऽपि शब्दालंकारप्राधान्येऽपि तत्र तत्र
तत्तदर्थालंकारोऽनुसंधेयः ॥ ६ ॥

सत्या मत्या जगत्यामिह महितपदो नीतिसद्गीतिमत्या ।
दान्तस्वान्तः प्रशान्तः प्रकटितपटुताप्रस्फुटश्रीरकूटः ॥
नेता जेता प्रचेता इव जननवतां जीवनाधानहेतु-
र्गोविन्दानन्दनामा जयति यतिवरो मण्डलीशो महात्मा ॥ ७ ॥

सत्येति । इह जगत्याम् गोविन्दानन्दनामा यतिवरो जयति । कीदृशः नीति-
सद्गीतिमत्या नयसमीचीनपरिपाटीयुक्तया सत्या साध्व्या मत्या उपलक्षितः ।
“इत्थंभूतलक्षणे तृतीया” । पुनः की० महितपदः अर्चितचरणः । पुनः की० दान्तस्वा-
न्तः यतचित्तः । पुनः की० प्रशान्तः प्रशमयुक्तः । पुनः की० प्रकटितपटुताप्रस्फु-
टश्रीः । प्रकटिता या पटुता तया प्रस्फुटा श्रीः यस्य सः । पुनः की० अकूटः । अक-
पटः । पुनः की० नेता नायकः धर्मस्येति यावत् । पुनः की० जेता । पुनः की० जनन-
वतां प्राणिनां जीवनाधानस्य जीविकास्थापनस्य प्राणधारणस्थितेर्वा हेतुः । अतएव
क इव । प्रचेता इव । वरुण इव वायुः इव वा । वरुणोऽपि जीवनाधानहेतुः जलाधान-
हेतुः । वायुरपि जीवनाधानहेतुः प्राणधारणस्थितेर्हेतुः । जीवनं भुवनं वनमित्यमरः ।
प्रचेता वरुणे वायौ मत्ते चापि मनस्विनीति विश्वः । स्पष्टमन्यत् ॥ ७ ॥

अद्धाश्रद्धावनद्धातिसदयहृदयो वद्धसद्धामभूमा ।
वृद्धः सिद्धः समिद्धः समुदितमहिमा मोहमायाविहीनः ॥

शुद्धो बुद्धो ऽविरुद्धोचितहितवचनः सद्विचारप्रचारो ।
गोविन्दानन्दनामा जयति यतिवरो मण्डलीशो महात्मा ॥८॥

अद्वेति । चतुर्थं चरणमसकृद्व्याख्यातम् । कीदृशः । अद्धाश्रद्धया साक्षादास्तिक्यबुद्ध्या अवनद्धम् अद्धा साक्षात् श्रद्धयाऽवनद्धं संवद्धम् अति-सदयं अतिशयितकरुणाशालि हृदयं यस्य सः । पुनःकीदृशः बद्धसद्ग्रामभूमा । बद्धः सतः समीचीनस्य विद्यमानस्य च सताम् विदुषां वा धास्नः तेजसः भूमा बाहुल्यं येन सः । बहोर्भावः भूमा इत्यत्र “बहोर्लोपो भू च बहो”रिति सूत्रेण बहोर्भूरादेशः इकारस्य लोपश्च । पुनःकी० वृद्धः विद्यया वयसा आश्र-मेणचेति भावः । पुनःकी० सिद्धः । प्राप्तसिद्धिः प्रसिद्धो वा । पुनःकी० समिद्धः देदीप्यमान इतियावत् । पुनःकी० समुदितमहिमा समुदितः सम्यगुक्तः उदयं प्राप्तो वा महिमा महत्त्वं यस्य सः । पुनःकी० मोहमायाविहीनः मोहश्च माया च ताभ्यां विहीनः रहितः । पुनःकी० शुद्धः अन्तर्विहिश्चेति यावत् । पुनःकी० बुद्धः ज्ञानी । पुनःकी० अविरुद्धोचितहितवचनः । अविरुद्धं लोकवेदसम्मतम् उचितं हितं वचनं यस्य सः । पुनःकी० सद्विचारप्रचारः । सन् विचारस्य प्रचारः यस्य सः । यद्वा सन्तौ विचारप्रचारौ विचाराचारौ यस्य सः ॥ ८ ॥

देवादेवाधिसेवामुदितशिवपदाराधने दत्तचित्तो ।
मानी मानीतिमानी जनितजनमनोहर्षवर्षप्रकर्षः ॥
कोपारोपाधिलोपामलवहलमतिः श्रीनिकेतो नुतःश्री-
गोविन्दानन्दनामा जयति यतिवरो मण्डलीशो महात्मा ॥९॥

देवेति । श्रीगोविन्दानन्दनामा यतिवरः जयति । कीदृशः देवादेवाधिसे-वामुदितशिवपदाराधने दत्तचित्तः । देवादेवाधिसेवया सुरासुरकर्तृकाधिकसे-वनेन मुदितस्य प्रसन्नस्य शिवस्य पदाराधने चरणोपासनायां वितीर्णमानसः । पुनःकी० मानी । चित्तसमुन्नतियुक्तः । “मानश्चित्तसमुन्नति”रित्यमरः । यद्वा अमा-नीतिपदच्छेदः । अभिमानशून्यः । पुनःकी० मानीतिमानी । मा लक्ष्मीश्च नीतिः नयश्च ते मन्यते मनुते वा अथ मानयतीति तच्छीलः । मनधातोः मनुधातोर्वा केवलान् प्यन्ताद्वा “मुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये” इति णिनिः । “इन्द्रो लोक-

मातामा” इत्यमरः । पुनःकी० जनितजनमनोर्हर्षवर्षप्रकर्षः जनितः जनानां मनसि हर्षवर्षस्य प्रकर्षः येन सः । पुनःकी० कोपारोपाधिलोपामलवहलमतिः । कोपस्य आरोप एव आधिः मनोव्यथा “पुस्याधिर्मानसी व्यथा” इत्यमरः, तस्य लोपेन अमला वहला बहुरिति यावत् मतिर्यस्य सः । पुनःकी० श्रीनि-
केतः शोभानिलयः । पुनःकी० नुतः । स्तुतः ॥ ९ ॥

आशापाशातिनाशादवहितहृदयः सद्यशोभावशोभा-
संभारं भासुरं भावितजनमनसं निक्षिपन्दिक्षु दक्षः ।
स्वाशीराशिप्रकाशीकृतभविभविको भूतिभासी सभासी ।
गोविन्दानन्दनामा जयति यतिवरो मण्डलीशो महात्मा ॥ १० ॥

आशेति । चतुर्थचरणं पूर्ववत् । कीदृशः । आशापाशातिनाशात् आशा
एव पाशः तस्य अतिनाशात् अवहितहृदयः सावधानचित्तः । पुनःकी० भासुरं
प्रकाशमानं तथा भावितजनमनसम् अनुरक्तीकृतलोकचिन्तं सद्यशोभावशो-
भासंभारं सत् समीचीनं यत् यशः तस्य भावः सत्ता, यद्वा सत् यशः यस्य
तस्य भावः सत्कीर्त्तियुक्तत्वम्, तेन या शोभा तस्याः सम्भारम् समूहम् दिक्षु
दिशासु निक्षिपन् विकिरन् विस्तारयन्निति यावत् । पुनः की० दक्षः । निपुणः
क्षिप्रकारी वा । पुनः की० स्वाशीराशिप्रकाशीकृतभविभविकः । स्वाशिपास
निजाशीर्वादानां शोभनाशीर्वादानां वा राशिना समूहेन प्रकाशीकृतं प्रकटितं
भविनां जन्मवतां भविकं कल्याणं येन सः । “भावुकं भविकं भव्य ” मित्य-
मरः । पुनः की० भूतिभासी । भूतिभिः ऐश्वर्यैः भस्मभिश्च भासते इति तच्छीलः ।
ताच्छील्ये णिनिः । पुनः की० सभासी । सभायां सदसि आस्ते इति तच्छीलः ।
यद्वा सभाम् आसयति शोभयति इति तच्छीलः । पूर्वत्र आस उपवेशने इत्यतः
उत्तरत्र असगतिदीप्त्यादानेषु इत्यतः ताच्छील्ये णिनिः ॥ १० ॥

नव्यैः श्रव्यैः सुभव्यैः स्वगुणगणचणैः काशिकायां वसद्भिः ।
सद्भिः सद्भिर्लसद्भिः सपदिविरचितै रीतिमद्भिर्महद्भिः ॥
गद्यैः पद्यैरवद्यैरपि च विरहितैर्वर्ण्यमानो विमानो ।
गोविन्दानन्दनामा जयति यतिवरो मण्डलीशो महात्मा ॥ ११ ॥

नव्यैरिति । चतुर्थचरणं पूर्ववत् । कीदृशः काशिकायाम वसद्भिः महद्भिः लसद्भिः शोभमानैः सद्भिः विद्वद्भिः “विद्वान् विपश्चिदोषज्ञः सन्मुधीः कोविदो बुधः” इत्यमरः, सपदि विरचितैः अतएव नव्यैः अपूर्वैः लोकोत्तरैर्वा स्वगुणगणचणैः स्वस्य काव्यस्य ये माधुर्यादयः गुणाः तेषां गणैः प्रसिद्धैः “तेन वित्तञ्चुञ्चुपचणपौ ” इतिचणप्प्रत्ययः, रीतिमद्भिः रीतयः वैदर्भीप्रभृतयः तद्युक्तैः अवद्यैः श्रुतिकटुत्वच्युतसंस्कारत्वापुष्टार्थत्वादिदोषैः विरहितैः अतएव सद्भिः साधुभिः सुभव्यैः सुतरां मङ्गलमयैः अतएव श्रव्यैः श्रोतव्यैः गद्यैः गद्यकाव्यैः अपिच पद्यैः पद्यकाव्यैः वर्ण्यमानः स्तूयमानः । यद्वा सद्भिः विद्वद्भिः कर्तृभूतैः गद्यैः पद्यैः करणैः वर्ण्यमानः । पुनः की० विमानः । विगताभिमानः विशिष्टचित्तसमुन्नतियुक्तो वा । विशिष्टसत्कारसमेतो वा ॥ ११ ॥

विद्याऽविद्या च विद्या श्रुतिषु समुदिता संदधत्तत्र चैका-
मन्यामन्यायधन्यामिह जहदहितां मोहरोहेण हीनः ॥
कृत्याकृत्याधिकृत्या रहित उचितचिच्छर्ममर्मातिकर्मा ।
गोविन्दानन्दनामा जयति यतिवरो मण्डलीशो महात्मा ॥ १२ ॥

विद्येति । चतुर्थचरणं पूर्ववदेव । कीदृशः इह श्रुतिषु या वित् बुद्धिः उपलब्धिः विद् ज्ञाने इत्यतः भावे क्तिप्, विद्या प्रमात्मिका च पुनः अविद्या भ्रमात्मिका समुदिता सम्यगुक्ता समुदयं प्राप्ता वा । तत्र तयोर्मध्ये एकां विद्यां संदधत् आत्मनि योजयन् स्वीकुर्वन् इतियावत् । तथा अन्यायधन्याम् अन्याये प्रपञ्चात्मके धन्यां तत्संपादिकामिति यावत् अतएव अहिताम् अनिष्टाम् अन्याम् अविद्यां जहत् त्यजन् । अतएव पुनः की० मोहरोहेण अविद्याकार्येण मोहाङ्कुरेण हीनः । अतएव पुनः की० कृत्याकृत्याधिकृत्या कार्याकार्याऽधिका रेण प्रवृत्तिनिवृत्तिरूपेणेति यावत् रहितः । पुनः की० उचितचिच्छर्ममर्मा उचितं चिच्छर्ममर्मं चिदानन्दरहस्यं यस्य सः । पुनः की० अतिकर्मा । कर्माणि अतिक्रान्तः कर्मजन्यधर्माधर्मरूपबन्धनविमुक्तः ॥ १२ ॥

भारीभारीभ्यभारीणजनघनमनोमोहसंदोहहारी ।
सर्वाखर्वारिगर्वानयनपटुतोद्धतपुतप्रभावः ॥

आसाद्यासाद्य भासामतिरविमहसामुन्नतिं नुन्नदुःखो-
गोविन्दानन्दनामा जयति यतिवरो मण्डलीशो महात्मा ॥१३॥

भारीति । चतुर्थचरणं तदेव । किं कृत्वा । अतिरविमहसाम् रेवः मूर्य-
स्य महांसि तेजांसि अतिक्रान्ताः अतिरविमहसः तासाम् भासां दीप्तिनाम्
उन्नतिम् आसाद्य आसाद्य प्राप्य प्राप्य वीप्सायां द्विरुक्तिः । कीदृशः नुन्नदुःखः
नुन्नं क्षिप्तं दूरीकृतमिति यावत् दुःखं येन सः । पुनः की० भारीभारीभ्य-
भारीणजनघनमनोमोहसंदोहहारी । भारः अस्ति एषां ते भारिणः कुथादि-
भारध्वन्तः ते च ते इभाः गजाः तान् ऋच्छन्ति तच्छीलाः भारीभारिणः ।
ऋगतिप्रापणयोः इत्यतस्ताच्छील्ये णिनिः । एवंविधाः ये इभ्याः धनिनः ।
तथा भारीणाः भाभिः दीप्तिभिः अरीणाः पूर्णाः । ते च ते जनाः तेषां घनो-
निविडो यो मनसि मोहः तस्य संदोहं हरतीति तच्छीलः । पुनः की०
सर्वाखर्वारिगर्वापनयनपटुतोद्भूतपूतप्रभावः । सर्वे संपूर्णाः अखर्वाः महान्तः ये
अरयः शत्रवः तेषां गर्वस्याऽपनयने या पटुता तथा उद्भूतः पूतः प्रभावः
यस्य सः ॥ १३ ॥

देहे देहे सदेहेडितहितचरितो नाऽग्निना शोकनाम्नाऽ-
धाम्नामाम्नातसाम्नामतिजितमनसां न्यासिनामाश्रयो यः ।
शक्तोऽसक्तोऽधिवक्तोदितदयहृदयः सोऽयमत्यक्तभक्तो
गोविन्दानन्दनामा जयति यतिवरो मण्डलीशो महात्मा ॥१४॥

देहे इति । यः इह देहे शरीरे शोकनाम्ना शोक इति नाम यस्य तेन
शोकरूपेणेति यावत् अग्निना सदा नित्यं न देहे दग्धः । दहभस्मीकरणे कर्मणि
लिट् । सः अयम् यतिवरः जयति । यद्वा सदा जयति । कीदृशः ईडितहितचरितः ।
स्तुतानुकूलचरित्रः । पुनः की० आम्नातसाम्नाम् आम्नातं वर्णितम् अभ्यस्तं
वा साम साम्नां येषां, तेषां तथा अतिजितमनसाम् अतिशयवशीकृतचेतसाम्,
तथा अधाम्नाम् न धाम गृहं येषां तेषाम्, अनियतस्थानानामिति यावत्, न्या-
सिनां संन्यासिनाम् आश्रयः संरक्षक इति यावत् । पुनः की० शक्तः समर्थः ।

पुनः की० असक्तः असङ्ग इति यावत् । पुनः की० अधिवक्ता वावदूक इति यावत् । पुनः की० उदितदयहृदयः । उदिता दया यत्र एवंविधं हृदयं यस्य सः । पुनः की० अत्यक्तभक्तः । न त्यक्ताः भक्ताः सेवकाः येन सः ॥१४॥

लीलालीलाऽवलीलामरभरणचणा यद्वा सोदयाऽऽस्ते ।

स्वायं स्वायं सदाऽयं परमदरमरं बिभ्रदभ्रान्तचित्तः ॥

धीरो धीरो गभीरो हरिहरचरणाराधने स प्रवीणो ।

गोविन्दानन्दनामा जयति यतिवरो मण्डलीशो महात्मा ॥१५॥

लीलेति । अवलीलामरभरणचणा न बलिनः अवलिनः दुर्बला इतियावत्, ते च ते इलामराः भूसुराः ब्राह्मणाः तेषां भरणेन पोषणेन पालनेन च वित्ता प्रसिद्धा । पूर्ववत् चणप्प्रत्ययः । तथा लीलालीला लीलायाः आलीम् परंपरामितियावत् लाति इति आलीत्यत्र “कृदिकारादक्तिनः डीष्” । लादाने “आतो नुपसर्गे कः” इति कः । एवं विधा यद्वा यस्य कृपा सोदया उदयेन सह वर्त्तमाना आस्ते । अस्ति । सोऽयं यतिवरः जयति । कीदृशः स्वायं सु शोभनः सुतरां वा आयः विस्तारः लाभो वा यस्य येन वा तम्, अदरम् भयरहितम् परमुत्कृष्टं स्वायं स्वस्य आत्मनः अयम् स्वम् आत्मीयं वा अयं शुभावहविधिम् अरं शीघ्रम् अलम् अत्यर्थं वा रलयोरभेदात् इतियावत् बिभ्रत् दधत् । पुनः कीदृशः अभ्रान्तचित्तः भ्रमराहितहृदयः । पुनः की० धीरः मनीषी । “धीरो मनीषी हः प्राज्ञः” इत्यमरः । धैर्ययुक्तो वा । पुनः की० अधीरः न धीः येषां ते अधियः तान् ईरयति क्षिपति दूरीकरोतीति यावत् भूर्खसंपर्कशून्यः धीरो यः स एव अधीरः इति विरोधाभासालंकारोऽपिशब्दाभावाद्व्यङ्ग्यः । विरोधपरिहारस्तुक्तः । पुनः की० गभीरः गम्भीरः । यद्वा धीरोधी इति पृथक् पदम् । धियं रुन्धे इति ताच्छीलः इत्यर्थः योगीति भावः । रुधिरावरणे ताच्छील्ये णिनिः । पुनः की० रोगभीरः रोगेभ्यः या भीः भयं ताम् ईरयति दूरीकरोति इति । पुनः की० हरिहरचरणाराधने हरिश्च हरश्च तयोश्चरणाराधने पदसेवने प्रवीणः निपुणः । सदा सर्वदा जयतीति सम्बन्धः । सदा बिभ्रत् इतिसंबन्धो वा । सदा हरिहरचरणाराधने इति संबन्धो वा । स्पष्टमन्यत् ॥ १५ ॥

संसारं सागरं सा मतिरतितरति प्राप्तहंसीप्रशंसा
 ऽऽयस्याऽऽयस्याऽभयस्याऽमयमयमकरं यस्य वश्या वयस्या ॥
 कंसध्वंसप्रदं स स्वहृदयनिलये साधुपश्यन्नवश्यं
 गोविन्दानन्दनामा जयति यतिवरो मण्डलीशो महात्मा ॥१६॥

संसारमिति । अभयस्य यस्य वश्या वशं गता, अतएव वयस्या सखीभूता,
 तथा प्राप्तहंसीप्रशंसा प्राप्ता हंस्याः प्रशंसा नीरक्षीरविवेकजन्येतियावत्, यद्वा
 सर्वापेक्षयोत्कृष्टोद्भयनजन्या यया सा, सा प्रसिद्धा मतिः आमयमयमकरम्
 आमयमयाः रोगरूपाः मकराः यत्र स्वरूपार्थे मयद् तम् संसारं सागरम् संसृति-
 सिन्धुम् आयस्य आयस्य पुनः पुनः आयासं कृत्वा, अतितरति अतिशयेन
 तरति । सः यतिवरः जयति । किं कुर्वन् स्वहृदयनिलये स्वान्तःकरणभवने
 कंसध्वंसप्रदम् कंसासुरनाशकरं श्रीकृष्णं साधु यथा तथा अवश्यं पश्यन् सन्
 अवश्यं जयतीतिसंबन्धो वा । स्पष्टमन्यत् ॥ १६ ॥

वन्देऽहं देव संदेहतिमिरतरणिं त्वेति यो वक्ति तस्या ऽऽ
 ध्यन्तो जन्तोऽमन्तोऽरिह भवति भवाभस्य यस्य प्रसादात् ॥
 स्वं दासं दानमन्दाशयमपि विदधत्सोऽतिमान्यं वदान्यं
 गोविन्दानन्दनामा जयति यतिवरो मण्डलीशो महात्मा ॥१७॥

वन्देइति । हे देव अहं संदेहतिमिरतरणिं संशयान्धकारसूर्यं त्वा त्वाम्
 वन्दे इति यः वक्ति । अमन्तोः न मन्तुः अपराधः यस्य तस्य “आगोऽपराधो
 मन्तुश्चे” त्यमरः । निरपराधस्य तस्य जन्तोः प्राणिनः आध्यन्तः आधेः मान-
 सव्यथायाः अन्तः नाशः भवाभस्य शिवनिभस्य यस्य प्रसादात् भवति । सः
 यतिवरः इह जयति । किं कुर्वन् दानमन्दाशयम् अपि दाने मन्दः आशयः यस्य
 तम् अपि स्वं दासं वदान्यं दातारम् अतएव अतिमान्यं विदधत् सन् ॥
 स्पष्टमन्यत् ॥ १७ ॥

संध्या संध्याय वन्ध्या क्रियत इह न यैर्भासुरैर्भूसुराणा-

मेषां तेषां समेषां समधिकभरणे भूरिभावेन युक्तः ॥
 सद्यः सद्यः प्रसद्य प्रकटगुणगणः प्राणिनां प्राणकल्पो
 गोविन्दानन्दनामा जयति यतिवरो मण्डलीशो महात्मा ॥१८॥

संध्येति । इह भासुरैर्भासमानैः यैः भूसुरैः संध्याय सम्यक् ध्यात्वा
 सन्ध्या वन्ध्या अफला न क्रियते । समेषां सर्वेषां, समशब्दः सर्वपर्यायः सर्वादि-
 गणे पठितः, तेषाम् एषाम् भूसुराणां विप्राणां समधिकभरणे सम्यक् अधिक-
 पोषणे भूरिभावेन बहुरागेण युक्तः, तथा सद्यः सतः पुरुषान् यातीति, या
 प्राणजे आतोऽनुपसर्गे कः इति कः । तथा प्रकटगुणगणः स्पष्टगुणसमुदायः,
 तथा प्राणिनां प्राणकल्पः प्राणतुल्यः, “ ईषदसमाप्तौ कल्पवृक्षदेशीयरः ”
 इति कल्पप्रत्ययः । पूर्वोक्तः यतिवरः सद्यः सपदि प्रसद्य प्रसन्नो भूत्वा जयति ।
 यद्वा सद्यः प्रसद्य समधिकभरणे भूरिभावेन युक्तः इति योज्यम् । भासुरः
 इत्यत्र भासृदीप्तौ इत्यतः भञ्जभासमिदो घुरच् इति घुरच् । प्रसद्येत्यत्र प्रपूर्व-
 कात् सदलृधातोः क्त्वा ल्यप् स्पष्टमन्यत् ॥ १८ ॥

भानां भानां सभानां जयदिह निचयं यद्यशो भाति भूयः
 सोमं सोऽमन्दगोऽमं विदधदतिरुचिश्चारुचञ्चरित्रः ॥
 प्राचां वाचामनाचा निरसनपरो युक्तिमानाशयज्ञो
 गोविन्दानन्दनामा जयति यतिवरो मण्डलीशो महात्मा ॥१९॥

भानामिति । इह भूयः अतिबहु यद्यशः यस्य यज्ञः भानां नक्षत्राणां
 सभानां सदसां भानां दीप्तिनां निचयं नक्षत्रसभासं वन्धिदीप्तिसमूहम् जयत्
 सत् भाति । भूयः यथा तथा भाति वा । “ नक्षत्रमृक्षं मे तारा ” “ स्युः प्रभा
 र्युचिस्त्विद् भा ” इति चाऽमरः सः यतिवरः जयति । किं कुर्वन् सोमं चन्द्रम्
 अमम् न मा लक्ष्मीः शोभेति यावत् यस्य तम् निश्चिके विदधत् कुर्वन् ।
 कीदृशः अतिरुचिः अतिशयितदीप्तिः । पुनः की० अमन्दगः न मन्दान्गच्छति
 इति । पुनः की० चारुचञ्चरित्रः चारु मञ्जु चञ्चत् परिस्फुरत् चरित्रं यस्य
 सः । पुनः की० प्राचाम् परातनीनां श्रुतिरूपाणामिति यावत् वाचाम् गिराम्

आशयज्ञः आशयं जानातीति । पुनःकी० युक्तिमान् । पुनःकी० अनाचारनिरसनपरः । अनाचारस्य निरसने दूरीकरणे परः तत्परः । स्पष्टमन्यत् । अमन्दग इत्यत्र अन्यत्राऽपि दृश्यत इति वक्तव्यमिति डः ॥ १९ ॥

कल्ये कल्येन कल्येकरिपुरिह जनैः स्मर्यते चेतसा यः ।
सायं चायं स्वकायं विदधदपमलं निर्विशङ्कोऽकलङ्कः ॥
गुण्यः पुण्यः स गुण्यर्चनचित्तसुयशाः सत्कृतः सत्कृतिज्ञो ।
गोविन्दानन्दनामा जयति यतिवरो मण्डलीशो महात्मा ॥२०॥

कल्ये इति । इह यः जनैः कल्येन निरामयेन स्वस्थेनेति यावत् चेतसा मनसा कृत्वा कल्ये प्रभाते सायं सायंकाले च स्मर्यते चिन्त्यते । “प्रत्यूषोऽहर्मुखं कल्यम्” “वार्त्तो निरामयः कल्य उल्लाघो निर्गतो गदात्” इतिचाऽमरः । सः अयम् जयति । किं कुर्वन् स्वकायम् निजदेहम् अपमलं मलरहितं विदधत् । अतएव कीदृशः कल्येकरिपुः कलेः कलियुगस्य एकरिपुः मुख्यशत्रुः । पुनः की० अकलङ्कः । पुनः की० निर्विशङ्कः । पुनः की० गुण्यः । पुनः की० पुण्यः सुकृती । पुनः की० गुण्यर्चनचित्तसुयशाः गुणिनां गुणवताम् अर्चनेन पूजनेन चित्तं संपादितं सुयशः शोभनकीर्त्तिः येन सः । पुनः की० सत्कृतः जनैरिति शेषः । पुनः की० सत्कृतिज्ञः । सत्कृतिं सत्कारं सतां विदुषां कृतिं वा सतीं साध्वीं कृतिं वा जानातीति तथाविधः । स्पष्टमन्यत् ॥ २० ॥

कालेऽराले करालेऽकलि न किल कलौ धर्मलेशोऽपि यस्मिन्-
स्तस्मिन्नस्मिन्नतस्मिन्निव सुकृतभरं भूरि तन्वन्स्वभक्तम् ॥
अश्रान्तश्रान्तमश्राञ्चितनयनयुगं सानुकम्पं प्रपश्यन् ।
गोविन्दानन्दनामा जयति यतिवरो मण्डलीशो महात्मा ॥२१॥

काले इति । यस्मिन् अराले कुटिले कराले कठिने कलौ कलियुगात्मके काले काले यमात्मके कलौ वा धर्मलेशोऽपि न अकाले अज्ञायि । कल गतौ संख्याने च इत्यतः कर्पणि लुङ् । तस्मिन् अस्मिन् कलौ अतस्मिन् तद्विधे

इव मुकृतभरम् पुण्यातिशयं भूरि यथा तथा तन्वन् विस्तारयन् सन् । तथा
अश्रान्तश्रान्तम् अनिशं श्रमयुक्तम् अतएव अश्राञ्चितनयनयुगं वाष्पपरि-
पूरितनेत्रद्वयं स्वभक्तम् सानुकम्पं सानुग्रहं यथा तथा प्रपश्यन् सन् । यतिवरः
जयति ॥ अन्यत् पूर्ववत् ॥ २१ ॥

वेदान्ते दान्तखेदान्तकरणवचने भूरिभावं दधानो ।
न्यायं चाऽयं सखायं स्वमिव सुविदधत् कर्कशं तर्कतीक्ष्णम् ॥
क्षेमस्थेमप्रदे मध्यनवरतमयं निक्षिपञ्चक्षुषी श्री-
गोविन्दानन्दनामा जयति यतिवरो मण्डलीशो महात्मा ॥ २२ ॥

वेदान्त इति । दान्तखेदान्तकरणवचने दान्तानां दमवतां खेदस्य अन्त-
करणानि नाशकारकाणि वचनानि यत्र तस्मिन् वेदान्ते वेदान्तशास्त्रे भूरि-
भावं बह्वनुरागं दधानः, तथा तर्कतीक्ष्णम् अतएव कर्कशं कठिनं न्यायं न्याय-
शास्त्रं च स्वं स्वीयं सखायम् मित्रमिव सुविदधत्, तथा मयि विषये क्षेमस्थेम-
प्रदे कुशलस्थैर्यप्रदे चक्षुषी नेत्रे अनवरतं नित्यं निक्षिपन्, अयं श्रीगोविन्दा-
नन्दनामा यतिवरः जयति । अन्यत्पूर्ववत् ॥ २२ ॥

लोके लोकेशलोकेशय इव पुरुषः कश्चिदत्राऽवतीर्णो
लङ्कालङ्कारशङ्काकर इव धरणीनिर्जरक्षेमकारी ॥
वामं कामं निकामं जहद्वनयमतिमूर्त्तिमानेष धर्मो ।
गोविन्दानन्दनामा जयति यतिवरो मण्डलीशो महात्मा ॥ २३ ॥

लोके इति । तुर्यं तदेव । अत्र लोके अवतीर्णः कश्चित् लोकेशलोकेशयः
लोकेशः ब्रह्मा “हिरण्यगर्भो लोकेशः” इत्यमरः । तस्य लोके शेते इति तथाविधः
पुरुष इव । कुतः यतः कीदृशः धरणीनिर्जरक्षेमकारी धरणीनिर्जराः
ब्राह्मणाः तेषां क्षेमकारी । पक्षान्तरे धरणी पृथ्वी निर्जराः देवाश्च तेषां क्षेमकारी ।
तथा लङ्कालङ्कारशङ्काकरः इव, लङ्कायाः अलंकारः भूषणं रावणः इतियावत्
तस्य शङ्काकरः रामचन्द्रः स इव । कुतः यतः पुनः की० वामं प्रतिकूलं कामं

विषयाभिलाषं मदनं वा जहत् त्यजन् । पक्षान्तरे कामं कानि शिरांसि मुखानि
वा अमतिं प्राप्नोति इति तथाविधम् “ कं शिरं जलमाख्यातं कं मुखं
कं मुखं स्मृतम् ” इति एकाक्षरः । अमगत्यादिषु कर्मण्यण् । वामं प्रतिकूलं
रावणम् जहत् । अथ च मूर्तिमान् धर्मः किम्, कुतः यतः कीदृशः अनव-
मतिः अपापबुद्धिः अदुःखोपलब्धिकश्च ॥ स्पष्टमन्यत् ॥ २३ ॥

नूनं पूनं विलूनं बहुविपदसिना दुःसहेन प्रसद्याऽऽ
द्यूनं दूनं समूनं जनमधनमवन् सर्वथा दीनबन्धुः ॥
वित्ते वित्तेन चित्तेहितबहलफले नाऽरक्तो न रक्तो ।
गोविन्दानन्दनामा जयति यतिवरो मण्डलीशो महात्मा ॥ २४ ॥

नूनमिति । तुर्यं तदेव । किं कुर्वन् दुःसहेन विपदसिना विपत्तिखड्गेन बहु
यथा तथा विलूनं छिन्नम्, अतएव पूनं विनष्टं, तथा दूनं संतप्तम्, अतएव
समूनं सम्यक् अल्पम्, अतएव आद्यूनम् औदारिकम्, अधनम् दरिद्रं, जनं प्रसद्य
प्रसन्नो भूत्वा सर्वथा अवन् रक्षन् । “आद्यूनः स्यादौदारिकः” इत्यमरः । नूनमिति
निश्चयेऽव्ययम् । कीदृशः दीनबन्धुः । पुनः की० वित्तेन धनेन वित्ते प्राप्तिदे
चित्तेहितबहलफले मनोऽभिलषितबहुपुत्रविजयचिरजीवित्वत्रिविधदुःखदूरी-
करणप्रभृतिप्रयोजने जने लोके न अपरक्तः विरक्तः न च रक्तः अनुरक्तः ।
पूनमित्यस्य “ पूजो विनाशे ” इति वार्तिकेन साधुत्वम् ॥ २४ ॥

प्रीत्याऽभीत्या स्वधीत्या समुदितयशसो मानवा मानवन्तो ।
नीत्या रीत्याः प्रतीत्या परिगतहृदया सहयाः सोदया यम् ॥
सेवन्ते वन्द्यदेवं दिवसमणिसमप्रोद्यदोजाः स नित्यम् ।
गोविन्दानन्दनामा जयति यतिवरो मण्डलीशो महात्मा ॥ २५ ॥

प्रीत्येति । प्रीत्या प्रेम्णा अभीत्या अभयेन च स्वधीत्या शोभनाध्ययनेन
च समुदितं यशः येषां ते, मानवन्तः सत्कृताः सत्कारकराः वा, नीत्याः नयस्य
रीत्याः परिपाठ्याः प्रतीत्या ज्ञानेन परिगतं हृदयं येषां ते नीतिपरिपाटीविज्ञाः

इतियावत्, सती साध्वी दया येषां ते, उदयेन सह वर्तन्ते इति, मानवाः वन्द्यदेवं
वन्दनीयेष्टदेवं यं सेवन्ते भजन्ते । दिवसमणिसमप्रोद्यदोजाः सूर्यतुल्यप्रकृष्टोदय-
मानतेजाः सः यतिवरः नित्यं जयति । अतिरोहितमन्यत् ॥ २५ ॥

अस्ति स्वस्तिप्रशस्तिः कविवररचिता यस्य विस्तीर्णकीर्त्ति-
न्यस्ताध्यस्ताखिलस्तापततिहतिचकासन्मतिः सद्गतिः सः ॥
ध्वस्तागस्तासमस्ताधिगतपरसुखो नस्तमोऽन्धं निरस्यन् ।
गोविन्दानन्दनामा जयति यतिवरो मण्डलीशो महात्मा ॥ २६ ॥

अस्तीति । विस्तीर्णकीर्त्तिः यस्य स्वस्तिप्रशस्तिः कल्याणप्रशंसा कविवरैः
रचिता वर्णिता अस्ति । अथवा यस्य प्रशस्तिः स्वस्ति यथा तथा अस्ति । कीदृशी
कविवररचिता । सः जयति । कीदृशः सः । न्यस्ताध्यस्ताखिलः । न्यस्तम्
त्यक्तम् अध्यस्तम् आरोपितम् अखिलं येन सः । पुनः की० तापततिहतिचका-
सन्मतिः । तापानां त्रिविधदुःखानां याः ततयः परंपराः तासां हत्या हननेन
चकासती मतिः यस्य सः । पुनः की० सद्गतिः । सतां गतिः शरणम् । यद्वा सती
गतिः ज्ञानं यस्य सः तत्त्ववेत्ता इतियावत् । ज्ञानवाची गतिशब्दोऽत्र ज्ञेयः ।
पुनः की० ध्वस्तागस्तासमस्ताधिगतपरसुखः । ध्वस्तानि आगांसि अपराधाः
यस्य येन वा सः ध्वस्तागाः तस्यभावः ध्वस्तागस्ता तथा समस्तं संपूर्णम्
अधिगतं परं सुखं येन सः । पुनः की० नः अस्माकम् अन्धं तमो अन्धकारम्
अज्ञानमिति यावत् निरस्यन् दूरीकुर्वन् । अतिरिक्तमतिरोहितम् ॥ २६ ॥

तूर्णापूर्णातिघूर्णाजितहृदयजनक्षेमदा यस्य कीर्त्तिः ।
कीर्णाऽशीर्णा निगीर्णाखिलकलसकलङ्केन्दुकान्तिर्विभाति ॥
कर्णाभ्यर्णापिवर्णाकलचलनयनां यन्मनो नैति स श्री-
गोविन्दानन्दनामा जयति यतिवरो मण्डलीशो महात्मा ॥ २७ ॥

तूर्णेति । तूर्णापूर्णातिघूर्णाजितहृदयजनक्षेमदा तूर्णम् शीघ्रम् अपूर्णम्
तुच्छम् अतिघूर्णम् अतिशयेन घूर्णते इति तथाविधम् अतिभ्रान्तमिति यावत्
अजितम् अवशीकृतम् हृदयं येषाम् एवंविधाः ये जनाः तेषां क्षेमदा शुभदा ।

अतिघूर्णेत्यत्र 'घुण' घूर्णे भ्रमणे इत्यतः पचाद्यच् । तथा कीर्णा निक्षिप्ता दिक्षु इति शेषः । तथा अशीर्णा अखण्डिता अजीर्णा वा । तथा निगीर्णाखिलकलसकलङ्केन्दुकान्तिः निगीर्णा विलोपितेतियावत् अखिलकलस्य पूर्णस्य सकलङ्कस्य इन्दोः कान्तिः यथा एवंविधा यस्य कीर्तिः विभाति ॥ अथ यन्मानसं यस्य मनः कर्णाभ्यर्णापिवर्णाकुलचलनयनाम् कर्णयोः अभ्यर्णम् समीपम् आप्नुतः इति तच्छीले कर्णाभ्यर्णापिनी आप्लव्याप्तौ ताच्छील्ये णिनिः, आकर्णविशाले इतियावत्, एवंभूते वर्णेः नीलश्चेतरक्तैः आकुले विशिष्टे चले नयने यस्याः ताम् मनोरमां रमणीम् इतियावत् न एति नाऽभिलषतीति यावत् ॥ सः श्रीगोविन्दानन्दनामा यतिवरो जयति ॥ २७॥

नानोद्यानो ददानो मुद इह महितो भाजनेभ्यो जनेभ्योऽ
दीनो दीनोतिपीनोदितदयहृदयो दोषहीनो महीनः ॥

यानायानावसानाधिगमनिगमनस्वस्थसन्मानसः श्री-
गोविन्दानन्दनामा जयति यतिवरो मण्डलीशो महात्मा ॥ २८ ॥

नानेति । तुर्यं तदेव । कीदृशः नानोद्यानः नाना उद्यानानि आरामाः यस्य सः, यद्वा नाना उत् यानानि यस्य सः, यद्वा नानोद्याः आनाः प्राणाः यस्य सः, पुनः कीदृशः महितः, पुनः की० भाजनेभ्यः योग्येभ्यः जनेभ्यः लोकेभ्यः मुदः हर्षान् ददानः, यद्वा भाजनेभ्यः जनेभ्यः नः अस्मभ्यम् नानोद्याः नानोदनीयाः अनिरसनीया इतियावत् मुदः ददानः । पुनः की० अदीनः दैन्यरहितः । पुनः की० दीनोतिपीनोदितदयहृदयः दीनानाम् ऊत्या रक्षया पीनं पुष्टम् उदितदयम् उदितकृपम् हृदयं यस्य सः । पुनः की० दोषहीनः, पुनः की० महीनः मह्याः मह्यां वा इनः स्वामी सूर्यो वा, यद्वा महोऽस्याऽस्तीति मही उत्सववान् सचासौ इनः, यद्वा महिनाम् इनः । यद्वा नः अस्माकं मध्ये इति भावः मही सोत्सवः । पुनः की० याना-यानावसानाधिगमनिगमनस्वस्थसन्मानसः यानायानयोः गमनागमनयोजननसरणयोरिति यावत् अवसानस्य अन्तस्य अधिगमनिगमनेन प्राप्तिनिश्चयेन स्वस्थं सत् मानसं यस्य सः । इह जयति इति संबन्धः ॥ स्पष्टमन्यत् ॥ २८ ॥

बन्धो बन्धोरगन्धोदयसममुमतेः सत्यसंधस्य पुंसां ।

संधावन्धामसंधानस्त्रिरवपुषो यस्य नाऽस्त्यन्धताकृत ॥

स्वं धीरं धीवरं धीवरमपि स समं भूमिदेवं च पश्यन् ।
गोविन्दानन्दनामा जयति यतिवरो मण्डलीशो महात्मा ॥ २९ ॥

बन्ध इति । अगन्धोदयसममुपतेः न गन्धस्य गर्वस्य उदयः यत्र सा
“ गन्धो गन्धक आमोदे लेशे सम्बन्धगर्वयोः ” इति विश्वः । एवंविधा समा-
अविषमा सुमतिः यस्य तस्य, तथा सत्यसंघस्य अवितथप्रतिज्ञस्य, तथा पुंसां
बन्धोः हितस्येति यावत्, तथा धामसंधानरुचिरवपुषः धाम्नः तेजसः संधानेन
संबन्धेन रुचिरं वपुः शरीरं यस्य, एवंविधस्य यस्य संधावन अविच्छेदेन
वर्त्तमानः संपूर्वकाद् धावुगतिशुद्धयोरित्यतः शतृप्रत्ययः, तथा अन्धताकृत्
आन्ध्यकरः बन्धः संसृतिरूप इतियावत् नास्ति । सः जयति । किं कुर्वन्
धीरं धैर्ययुक्तं विज्ञं वा धीवरं धिया बुद्ध्या वरं श्रेष्ठं स्वम् आत्मानम् अपि तथा
धीवरं कैवर्त्तं च पुनः भूमिदेवं ब्राह्मणं समंतुल्यं पश्यन् सन् । यथोक्तं भगवता
लीलामनुजेन श्रीकृष्णेन धनंजयं प्रति । विद्याविनयसंपन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि ।
शुनि चैव श्वपाके च पण्डिताः समदर्शिनः इति । स्पष्टमेवाऽन्यत् ॥ २९ ॥

नार्ता वार्त्ताऽतिवार्त्ता भवति खलु नृणां माननीया यदीया ।
कर्त्ता धर्त्ताऽपहर्त्ता शुभमथ सुकृतं पापसंतापराशिम् ॥
स्मर्त्ता भर्त्ताऽपसर्त्ता स हरचरणयोर्दुःखितान् दुष्टमार्गाद् ।
गोविन्दानन्दनामा जयति यतिवरो मण्डलीशो महात्मा ॥ ३० ॥

नार्त्तेति । नृणां माननीया तथा अतिवार्त्ता अतिशयेन निरामया अति-
पाटववती वा अतिभव्या वा “वार्त्ते निरामयः कलयः” इत्यमरः “वार्त्तम्पाटव-
मारोग्यं भव्यं स्वास्थ्यमनामयम्” इत्यादयः । यदीया वार्त्ता प्रवृत्तिः कथा वा
वार्त्ता प्रवृत्तिर्दृष्टान्त इत्यमरः, आर्त्ता न भवति । स जयति । कीदृशः, शुभं
कर्त्ता । पुनः की० सुकृतं धर्त्ता । पुनः की० पापसंतापराशिम् अपहर्त्ता । पुनः की०
हरचरणयोः शिवपदयोः स्मर्त्ता । पुनः की० दुःखितान् भर्त्ता पालयिता । पुनः की०
दृशः, दुष्टमार्गात् अपसर्त्ता । कर्त्ता धर्त्ता इत्यादिषु तृन् “इति” तृन्प्रत्ययः, न
लोकाव्ययेत्यादिना षष्ठीनिषेधः, हरचरणयोरित्यत्र शेषे षष्ठी, अग्रिगर्थद्वयेशा-
मित्यनेन कर्मणि षष्ठी वा, स्मर्त्तेत्यत्र तच्च ॥ ३० ॥

स्वर्या पर्यायपर्यासितकलिकलुषा रोचते यस्य कीर्त्ति-
र्वयैर्यैः सपर्यैधितहितचरणो वन्द्यमानः स धीमान् ॥
आर्याचार्याऽविचार्यालघुविमलवचोऽवार्यतात्पर्यवेत्ता ।
गोविन्दानन्दनामा जयति यतिवरो मण्डलीशो महात्मा ॥३१॥

स्वर्येति । स्वर्या स्वः स्वर्गं यातीति तथाविधा, या प्रापणे “आतोऽनुप-
सर्गे कः” पर्यायपर्यासितकलिकलुषां पर्यायेण क्रमेण पर्यासितं विनाशितं
कलिकलुषं यया, एवंविधा यस्य कीर्त्तिः रोचते । सः जयति । कीदृशः वयैः
श्रेष्ठैः अयैः स्वामिभिः वैश्यैर्वा “अर्यः स्वामिवैश्ययोः” वन्द्यमानः । पुनः
की० सपर्यैधितहितचरणः सपर्यया पूजया एधिते वृद्धिं प्राप्ते एधवृद्धौ कर्मणि
क्तः, हिते चरणे यस्य सः । पुनः की० आर्याचार्याविचार्यालघुविमलवचोऽवा-
र्यतात्पर्यवेत्ता । आर्यश्चासौ आचार्यः शंकराचार्यप्रभृतिः तस्य अविचार्याणि
अलघूनि महान्ति विमलानि यानि वचांसि तेषाम् अवार्थम् अनिवारणीयं
यत् तात्पर्यम् तस्य वेत्ता, शेषषष्ठीसमासः । पुनः की० धीमान्, स्पष्टमन्यतः ॥३१॥

अन्तः सन्तः श्वसन्तः परहितकृतयेऽधं दहन्तो वहन्तः ।
सन्तोषं तोदसं तोयदवदविरतं भूरिभासा लसन्तः ॥
स्वन्तोदन्तोतिमन्तो धृतनतिततयो यं भजन्ते स देवो ।
गोविन्दानन्दनामा जयति यतिवरो मण्डलीशो महात्मा ॥३२॥

अन्तरिति । परहितकृतये परोपकारार्थेति यावत् श्वसन्तः जीवन्तः, अधम्
पापं दुःखं वा दहन्तः, अन्तः हृदये तोदसं तोदनं तोदः तुदव्यथने भावे घञ्,
तं स्यति नाशयति इति तथाविधम् व्यथानाशकरं, षोऽन्तकर्मणि आतोऽनुप-
सर्गे कः, सन्तोषं वहन्तः दधतः, भूरिभासा बहुशोभया लसन्तः विभान्तः
स्वन्तोदन्तोतिमन्तः सु सुष्ठु अन्तः परिणामः यस्य एवंभूतो यः उदन्तः वृत्तान्तः
तस्य ऊतिः रक्षा तद्वन्तः, धृतनतिततयः कृतप्रणामपरंपराः, सन्तः सत्पूरुषाः
तोयदवत् मेघवत् यम् अविरतं सततं भजन्ते, सः देवः यतिवरः जयति

तोयदा अपि सन्तोषवन्तः स्ववृत्तान्तरक्षिणः जलभारनम्राः परहितकृतये
जीवन्तः भूरिभासा विद्युता लसन्तः दुःखं दहन्तश्च सन्तः देवम् इन्द्रं भजन्ते ।
इतरदतिरोहितम् ॥ ३२ ॥

आरादाराध्यदाराबुधजनमनसां मोहभारान्धकारा-
काराकाराधिकारानुदयनिधनजक्लेशकारप्रकारान् ॥
सारासाराभिसारावहितहितमतिः संहरन्सप्रसारान् ।
गोविन्दानन्दनामा जयति यतिवरो मण्डलीशो महात्मा ॥ ३३ ॥

आरादिति । तुर्यं तदेव । किं कुर्वन् । आराध्यदाराबुधजनमनसाम्
आराध्याः संसेव्याः दाराः स्त्रियः येषाम् एवंविधाः अबुधाः मूर्खाः ये जनाः
तेषां मनांसि तेषाम् उदयनिधनजक्लेशकारप्रकारान् उदयो जन्म निधनं मरणं
ताभ्यां जाताः ये क्लेशाः तान् करोतीति “ कर्मण्यण् ” तथाविधः प्रकारः
येषां तान् सप्रसारान् विस्तृतान् मोहभारान्धकाराकाराकाराधिकारान् मोहभार
एव अन्धकारः स एव आकारः यस्याः एवंभूता या आ सामस्त्येन कारा
बन्धनागारम् तदधिकारान् आरात् दूरात् एव समीपतो वा संहरन् दूरी-
कुर्वन् ॥ कीदृशः सारासाराभिसारावहितहितमतिः सारश्च असारश्च तयोः
अभिसारे प्राप्ताविति यावत् अवहिता सावधाना अतएव हिता मतिर्यस्य सः ।
स्पष्टमन्यत् ॥ ३३ ॥

पित्राऽवित्रा सवित्रा शमनयमुनयोः साधु सत्रा चकासन्-
मित्रामित्राविचित्रानघविनुतमतिः सच्चरित्रः पवित्रः ॥
वृत्रारित्रासहत्राणदहरिचरणध्यानमात्रैकसत्रो-
गोविन्दानन्दनामा जयति यतिवरो मण्डलीशो महात्मा ॥ ३४ ॥

पित्रेति । तुर्यं तदेव । कीदृशः शमनयमुनयोः यमराजयमुनानघोः पित्रा
जनकेन एतेन शीतोष्णस्वभावत्वं जीवनापहारजीवनदातृत्वसामर्थ्यञ्च सूच्यते ।
अत एव अवित्रा अवतीति अविता तेन हिसक्तेन वक्ष्ये च अवधातोः

कर्त्तरि तृच्, अयं रक्षणे हिंसायाञ्च पठितः, सवित्रा सूर्येण सत्रा सह “ साकं सत्रा समं सहे ” त्यमरः साधु यथा तथा चकासत् सूर्यवद्भासमानः इति यावत् । पुनः की० मित्रामित्राविचित्रानघविनुतमतिः मित्रामित्रयोः सपक्षविपक्षयोः अविचित्रा समाना अनघा अपापा अदुःखा वा विनुता विशेषेण स्तुता मतिः यस्य सः । पुनः की० सच्चरित्रः साधुचरितः । पुनः की० पवित्रः । पुनः की० वृत्रारित्रासहृत्राणदहरिचरणध्यानमात्रैकसत्रः । वृत्रो नाम दैत्यः तस्य अरिः इन्द्रः तस्य त्रासं हरतः इति वृत्रारित्रासहृत्रौ एवंविधौ त्राणदौ रक्षाप्रदौ यौ हरेः नारायणस्य चरणौ तयोर्यद्भयानम् तन्मात्रम् एकं मुख्यं सत्रं यज्ञः यस्य सः “ एके मुख्यान्यकेबलाः ” इत्यमरः, शेषं स्पष्टम् ॥ ३४ ॥

सामोदामोहदामोदरपरहृदयो लोकमुद्धर्तुकामोऽ
कामो वामोपरामोचितचितधिषणः पामरोद्दामताहृत् ॥
स्वामो धामोरुधामोदधिरिव विलसज्जीवनश्रीः प्रकामं ।
गोविन्दानन्दनामा जयति यतिवरो मण्डलीशो महात्मा ॥ ३५ ॥

सामोदेति । तुर्यं तदेव । प्रकामं यथेष्टं जयति इत्यन्वयः । कीदृशः । सामो-
दामोहदामोदरपरहृदयः । आमोदेन हर्षेण सहितम् सामोदम् अमोहम् मोहरहितं
दामोदरपरं नारायणतत्परं हृदयं यस्य सः ॥ पुनः की० लोकम् उद्धर्तुकामः
उद्धर्तुम् कामः यस्य सः । “ तुं काममनसोरपि ” इतिमलोपः । पुनः की०
अकामः कामदेवरहितः जितेन्द्रियः इतियावत् । पुनः की० वामोपरामोचितः
चितधिषणः वामायाः नार्याः सकाशात् यः उपरामः विरतिः तस्य तत्र वा
उचिता चिता संपादिता धिषणा यस्य येन वा सः ॥ पुनः की० पामरोद्दामताहृत्
पामराणां नीचानाम् उद्दामताम् उद्दण्डतां हरतीति तथाविधः । पुनः की०
स्वामः सुशोभना आसमन्तात् मा लक्ष्मीः शोभा यस्य सः । यद्वा स्वम्
आत्मानम् अमतीति तथाविधः ॥ अमृगत्यादिषु कर्मण्यण् । यद्वा अमनम्
आमः सुशोभनः आमः ज्ञानं यस्य सः, अमघातोः भावे घञ्, गत्यर्थानां
ज्ञानार्थकत्वम् ॥ पुनः की० धामोरुधाम । धाम्नां तेजसाम् उरु महत् धाम-
स्थानम् । पुनः की० विलसज्जीवनश्रीः विलसन्ती जीवनश्रीः भागधारण-

शोभा प्राणधारणसंपत्तिः वा यस्य सः । क इव उदधिरिव । समुद्र इव । समुद्रोऽपि स्वामः शोभनलक्ष्मीयुक्तः विलसज्जीवनश्रीः भासमानजलसंपत्तिः भवति । “ जीवनं भुवनं वनम् ” इत्यमरः ॥ ३५ ॥

लोकालोकाय लोकायतमततिमिरस्तोमविध्वंसहंसः ।
शोकास्तोकाधिमोकाधिकृतिकृतिमना धर्मरक्षैकदक्षः ॥
व्योका द्योकाशिगोकामुकजनभरणोद्भूतसत्कीर्त्तिशाली ।
गोविन्दानन्दनामा जयति यतिवरो मण्डलीशो महात्मा ॥ ३६ ॥

लोकेति । तुर्यं तदेव । कीदृशः लोकालोकाय जनदर्शनाय भुवनप्रकाशाय वा “ आलोको दर्शनोद्द्योतौ लोकस्तु भुवने जने ” इत्यमरः । लोकायतमत-
तिमिरस्तोमविध्वंसहंसः लोकायतः परमनास्तिकशिरोमणिः बृहस्पतेरवतारः
चार्वाकः तस्य मतम् एव तिमिरं तस्य स्तोमः समूहः तस्य विध्वंसे विनाशे
हंसः सूर्यः । पुनः की० शोकास्तोकाधिमोकाधिकृतिकृतिमनाः शोक एव
अस्तोकः अनल्पः आधिः मनोव्यथा यद्वा शोकेन यः अस्तोकाधिः तस्य
मोके मोचने, मुञ्चलमोचने भावे घञ्, यद्वा शोकस्य अस्तोकाधिमोके बहुलाधि-
कमोचने अधिकृतिः अधिकारः तत्र तेन वा कृति कुशलं दक्षम् इतियावत्
मनः यस्य सः । पुनः की० धर्मरक्षैकदक्षः । पुनः की० व्योकाः विगतम्
ओकः स्थानं यस्य सः संन्यासित्वादकृतस्थानपरिग्रहः इतियावत्, अथ वा
विशिष्टम् ओकः स्थानं यस्य सः लोकगुरुत्वाद्विशिष्टस्थानासनः इतियावत् ।
पुनः की० द्योकाशिगोकामुकजनभरणोद्भूतसत्कीर्त्तिशाली । द्यवि स्वर्गे
नभसि वा काशते इतितच्छीला द्योकाशिनी गोकामुकानाम् वाणीबलभानां
जनानां भरणेन भरणात् वा उद्भूता उत्पन्ना सती साध्वी या कीर्त्तिः तया
शालते इति तच्छीलः, यद्वा द्योकाशिन्या गोकामुकानां देवानां भरणाद् राज्ञां
भरणाद्वा उद्भूतया सत्या कीर्त्या शालते इति तच्छीलः । “ द्योदिवौ द्वे
स्त्रियामभ्रम् ” “ सुरलोको द्योदिवौ द्वे ” इत्यमरः “ स्वर्गेषुपशुवाग्ब्र-
ह्मिन्नेत्रघृणिभूजले ॥ लक्ष्यदृष्ट्या स्त्रियां पुंसि गौर्लिङ्गचिह्नशेषसोः ” इत्यमरः ।
सूर्यपक्षेऽपि विशेषणानि युक्त्या योजनीयानि सुधियेतिशम् ॥ ३६ ॥

शान्तं दान्तं मदान्तं कलयदविकलं भ्रान्तिरूपं समन्ताद् ।
वान्तं ध्वान्तं नतान्तं जहदिह महितं ध्यानकान्तं यदीयम् ॥
स्वान्तं क्रान्तं नितान्तं निजसहजमुदा भाति सोऽश्रान्तमीड्यो
गोविन्दानन्दनामा जयति यतिवरो मण्डलीशो महात्मा ॥३७॥

शान्तामिति । शान्तं शमयुतं, दान्तं दमयुक्तं, मदान्तं मदस्याऽन्तं नाशं
कलयत् स्वीकुर्वत्, अविकलम् वैकल्यरहितम्, समन्ताद् वान्तम् उद्दीर्णम्
त्यक्तमितियावत् भ्रान्तिरूपं भ्रमात्मकं ध्वान्तं तमः अज्ञानमितियावत् जहत्
त्यजत् पुनः अस्वीकुर्वत्, नतान्तम् अकान्तम्, सहस्रपेतिसमासः । महितं
पूजितं, ध्यानकान्तं, निजसहजमुदा स्वभावसिद्धहर्षेण क्रान्तं, यदीयं
स्वान्तं मनः नितान्तम् बाढम् भाति । ईड्यः सः इह अश्रान्तं नित्यं जयति ।
स्पष्टमन्यत् ॥ ३७ ॥

हन्ताऽहन्ताऽधिहन्ता यमनियमयुतः शास्त्रतत्त्वावगन्ता ।
यन्ता मन्ता समन्तादतिचलमनसः सच्चिदानन्दरूपे ॥
रन्ताऽत्यन्ताऽभिसन्तापहरणनिपुणः पुण्यशीलः प्रभावी ।
गोविन्दानन्दनामा जयति यतिवरो मण्डलीशो महात्मा ॥३८॥

हन्तेति । तुर्यं तदेव । कीदृशः अहन्ताधिहन्ता अहमोभावः अहन्ता अभि
मान इतियावत् तस्य अधिहन्ता नाशकः, यद्वा अहन्ता एव आधिः मनोव्यथा
अहन्तया यः आधिर्वा तस्य हन्ता । पुनः की० यमनियमयुतः यमाः अहिंसा-
सत्याऽस्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहाः पञ्च । नियमाः तपःशौचसंतोषस्वाध्यायेश्वर-
प्रणिधानानि पञ्च । तैः युतः । पुनः की० शास्त्रतत्त्वावगन्ता शास्त्राणां
तत्त्वस्य अवगन्ता ज्ञाता । पुनः की० मन्ता मननकर्त्ता । पुनः की० अति-
चलमनसः अत्यन्तचपलचित्तस्य समन्ताद् यन्ता नियमनकर्त्ता । पुनः की०
सच्चिदानन्दरूपे रन्ता रमणकृत् । पुनः की० अत्यन्ताभिसन्तापहरणनिपुणः
अत्यन्तस्य अभिसन्तापस्य हरणे निपुणः । पुनः की० पुण्यशीलः । पुनः की०

प्रभावी प्रभावशाली । हन्तेति हर्षे । हन्ता गन्ता यन्ता मन्ता रन्ता इत्येषु
हन्तगमयममन्तरम् इति धातुभ्यः कर्त्तारि तृच् ॥ ३८ ॥

नानास्थानादिदानाहितविमलयशस्तर्जितेन्दुः सदाऽन्तः
स्वानास्वानाधिगानाधिगतबहुलसद्भूतिरुद्धूतभानः ॥
माना मानापमानाविषममतिरयं मोदमानोऽग्रहानाद्
गोविन्दानन्दनामा जयति यतिवरो मण्डलीशो महात्मा ॥ ३९ ॥

नानेति । तुर्यं तदेव । कीदृशः नानास्थानादिदानाहितविमलयशस्तर्जि-
तेन्दुः नाना अनेकविधं यत् स्थानादीनां दानं वितरणम् आदिशब्देन भोज-
नादिकं ज्ञेयम्, तेन आहितं स्थापितं लोके इति यावत् विमलं यद् यशः तेन
तर्जितः इन्दुः चन्द्रः येन सः । पुनः की० सदा नित्यम् अन्तः शरीरमध्ये
स्वानास्वानाधिगानाधिगतबहुलसद्भूतिः स्वस्य आनानाम् प्राणानाम् आस्वा-
नस्य आघोषस्य प्राणघोषस्येतियावत् अधिगानेन अधिकजपेन अजपाजपेन-
तियावत् अधिगता प्राप्ता बहु यथा तथा लसन्ती शोभमाना बहुला सती वा
भूतिः येन यस्य वा सः । पुनः की० उद्धूतभानः उद्धूतं भानं यस्य सः ।
प्रादुर्भूतस्वप्रकाशः इत्यर्थः । पुनः की० माना मायाः लक्ष्म्याः “ इन्दिरा
लोकेमाता मा ” इत्यमरः । ना पुरुषः साक्षान्नारायण इति यावत्, “ दण्डग्रहण-
मात्रेण नरो नारायणो भवेदिति वचनात् । यद्वा न ना अना, मा न अना इति माऽना,
अवश्यम् साङ्ख्यशास्त्रप्रसिद्धः प्रकृतिलेशसम्पर्कशून्यः असङ्गः पुरुष इति यावत् ।
मा इति निषेधार्थकमव्ययम् ” सहसुपोति समासः, द्वौ नकारौ प्रकृत्यर्थं गमयतः
दार्ढ्यञ्चापादयतः ॥ पुनः की० मानापमानाविषममतिः मानश्च अपमानश्च
तयोः अविषमा समा मतिर्यस्य सः । पुनः की० अग्रहानात् पापत्यागात् दुःख-
त्यागाच्च मोदमानः मोदते इति तथाविधः हृष्यन् इति भावः । अयं यतिवरः
जयति इति सम्बन्धः ॥ ३९ ॥

व्यानापानादिकानामधिकरयभृतां देहगानां समाना-
न्तानामानानिलानामनिरानियमनादासमानः समानः ॥

ध्यानाधानावधानाभ्युदितपरसुखः श्रद्धाधानः सुधीः श्री
गोविन्दानन्दनामा जयति यतिवरो मण्डलीशो महात्मा ॥४०॥

व्यानेति । तुर्यं तदेव । कीदृशः अधिकरयभृताम् अतिशयितवेगभाजाम्
देहगानां शरीरचारिणां व्यानापानादिकानां व्यानाख्याऽपानाख्यप्रभृतीनां
समानान्तानां समानाख्यावसानानां व्यानापानोदानप्राणसमानानां पञ्चानामिति
यावत् आनानिलानाम् प्राणवायूनाम् अनिशनियमनात् निरवच्छिन्नायामात्
भासमानः । पुनः की० समानः समः आविषमः इतियावत्, यद्वा ससत्कारः,
यद्वा चित्तसमुन्नतियुक्तः, यद्वा समाः आविषमाः सलक्ष्मीकाः वा आनाः
प्राणाः यस्य सः, यद्वा समं सर्वम् आनयति जीवयतीति तथाविधः, ण्यन्तात्
अनप्राणने इत्यतः कर्मण्यण् । यद्वा सम इव विष्णुरिव आनाः प्राणाः यस्य
सः यद्वा, नः अस्माकम् मध्ये इतिशेषः समाः वर्षाणि बहुकालमिति यावत्
भासमानः । “हायनोऽस्त्री शरत्समाः” इत्यमरः “कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे
द्वितीया” इति द्वितीया । पुनः की० ध्यानाधानावधानाभ्युदितपरसुखः ध्यानं
योगशास्त्रोक्तं सप्तमं योगाङ्गं तल्लक्षणं तु “तत्र प्रत्ययैकतानता ध्यानम्”
इति पातञ्जलसूत्रेणोक्तम् । तस्य यत् आधानं स्थिरीकरणं तत्र वा चित्तस्येति
भावः यत् आधानं तत्र यद् अवधानं सावधानतातेन अभ्युदितं परं सुखं यस्य
सः । पुनः की० श्रद्धाधानः श्रद्धालुः । तथा चोक्तम् पतञ्जलिना “श्रद्धावीर्यस्मृ-
तिसमाधिप्रज्ञापूर्वक इतरेषाम्” । अत एव पुनः की० सुधीः सत्पज्ञः श्रद्धाया-
श्चरमफलं प्रज्ञा तद्युक्तः योगीति भावः । स्पष्टमन्यत् ॥ ४० ॥

ज्ञाता हाताऽतिभाता वृजिनजनिरुजामीशपादारविन्द-
ध्याता गाता विधाता गुरुपरयशसो मङ्गलानां गुणानाम् ।
लाता दाताऽधिपाता शरणगतनृणां मञ्जुमूर्तिः सदा श्री
गोविन्दानन्दनामा जयति यतिवरो मण्डलीशो महात्मा ॥४१॥

ज्ञातेति । तुर्यं तदेव । सदा जयति इति संबन्धः । कीदृशः ज्ञाता तत्त्वज्ञः ।

पुनः की० वृजिनजनिरुजाम् पापजनितरोगाणाम् हाता त्यागकर्त्तृति यावत् ।
 पुनः की० अतिभाता अतिशयेन प्रकाशकर्त्ता । पुनः की० ईशपादारविन्दध्याता
 ईश्वरचरणाब्जध्यानकर्त्ता । पुनः की० गुरुपरयशसः गुरोर्यव परम् उत्कृष्टं
 यशः तस्य गाता गानकर्त्ता । पुनः की० मङ्गलानाम् विधाता विधानकर्त्ता ।
 पुनः की० गुणानाम् लाता आदानकर्त्ता । पुनः की० दाता दानकर्त्ता वदान्य
 इतियावत् । पुनः की० शरणगतनृणां स्वशरणापन्नजनानाम् अधिपाता
 अधिरक्षकः । पुनः की० मञ्जुमूर्तिः । ज्ञाता हाता भाता ध्याता गाता विधाता
 लाता दाता पाता इत्येषु ज्ञाञ्चवोधने ओहाकृत्यागे भादीप्तौ ध्यैचिन्तायां गैश-
 ब्दे दुधाञ्धारणपोषणयोः लाआदाने दुदाञ्दाने पारक्षणे इत्येतेभ्यः धातु-
 भ्यः कर्त्तरि तृच् । स्पष्टमन्यत् ॥ ४१ ॥

अस्वीरस्वी तपस्वी तपनसमलसत्सुप्रभावो यशस्वी ।
 पश्वीशस्वीडनस्वीकरणचणगुणो वादयुद्धे तरस्वी ॥
 वस्वीड्यस्वीडितस्वीकृतहितचरितः सन्मनस्वी महस्वी ।
 गोविन्दानन्दनामा जयति यतिवरो मण्डलीशो महात्मा ॥ ४२ ॥

अस्वीरेति । तुर्यं तदेव । कीदृशः अस्वीरस्वी असूनां प्राणानाम् ईरः क्षेपः
 ऊर्ध्वं नयनं प्राणायामः इतियावत् यद्वा ईरः स्तुतिः उपासनेतियावत् स एव
 स्वः धनम् इति अस्वीरस्वः सोऽस्याऽस्तीति अस्वीरस्वी प्राणायामधनेन
 नित्यसंयुक्तः इति यावत् । यद्यपि न कर्मधारयान्मत्वर्थीयो बहुव्रीहिश्चेत्तदर्थ-
 प्रतिपत्तिकरः इति नियमेन बहुव्रीहिणैव निर्वाहोऽत्र भवितुं युक्तः तथाऽपि
 नित्ययोगादिविशेषार्थद्योतनाय मत्वर्थीय इनिः । यद्वा अस्वीरः स्वः धनं
 येषां ते अस्वीरस्वाः ते सन्ति विधेयत्वेन अस्य सः । अस्मिन्पक्षे प्राणायामपराः
 प्राणोपासनापराः वा अस्य शिष्याः सन्तीति तात्पर्यम् । पक्षद्वयेऽपि अनेकाचः
 अस्वीरस्वशब्दाद् “अत इनिठनौ” इति इनिः । पुनः की० तपस्वी । तपोयुक्तः
 “तपस्सहस्राभ्यां विनीनी” इति विनिः । पुनः की० तपनसमलसत्सुप्रभावः
 सूर्यसदृशभासमानशोभनप्रभावः (प्रतापः) । पुनः की० यशस्वी कीर्त्तिमान् ।

पुनःकी० पञ्चीशस्वीडनस्वीकरणचणगुणः पञ्चानाम् ईशः शिवः तस्य यत् स्वीडनं शोभनं स्तवनं तस्य यत् स्वीकरणम् अङ्गीकारः तेन विज्ञाः गुणाः यस्य सः । “ तेन वित्तश्चुञ्चुप्चणपौ ” इतिचणप्रत्ययः । पुनःकी० वादयुद्धे शास्त्रार्थयुद्धे तरस्वी बलवान् वेगवान् वा । पुनःकी० वस्वीड्यस्वीडितः वसुभिः धनैः कृत्वा ईड्याः स्तुत्याः धनिनः इति यावत् तैः स्वीडितः सुतराम् ईडितः स्तुतः । पुनः की० स्वीकृतहितचरितः अङ्गीकृतानुकूलचरित्रः पुनः की० सन् विद्वान् । पुनः की० मनस्वी प्रशस्तमनाः । यद्वा सन्मनस्वी इत्येकं पदम्, सत्सु मनस्वी । पुनः की० महस्वी तेजस्वी । यशस्वी तरस्वी महस्वी इत्येषु “ अस्मायामेधास्रजोविनिः ” इति विनिः ॥ ४२ ॥

वर्याः कर्यादिपर्यावृतहितपृतना यं भजन्ते नरेन्द्रा-
श्चर्याऽऽश्चर्याय हर्याचरणसुसदृशी यस्य सोऽयं भवाब्धिम् ।
तर्या दर्यावकर्या गुरुचरणरजोरूपया संतितीर्षु-
र्गोविन्दानन्दनामा जयति यतिवरो मण्डलीशो महात्मा ॥ ४३ ॥

वर्या इति । वर्याः श्रेष्ठाः कर्यादिपर्यावृतहितपृतनाः करिणः गजाः आदिर्येषां ते कर्यादयः गजाऽश्वरथपत्तयः तद्गुणसंविज्ञानोऽत्र बहुव्रीहिः तैः पर्यावृताः हिताः पृतनाः सेनाः येषां ते “ ध्वजिनी वाहिनी सेना पृतना नीकिनी चमूः ” इत्यमरः, तथाविधाः नरेन्द्राः राजानः यम् भजन्ते सवन्ते । तथा हर्याचरणसुसदृशी हरेः विष्णोः इन्द्रस्य च सूर्यस्य च यत् आचरणम् भक्तपालनधर्मोद्धरणतमोनिरसनम् तेन सुसदृशी सुतरां समा यस्य चर्या दैनिकाचारः आश्चर्याय विस्मयाय लोकानाम्भवतीति शेषः । सोऽयं जयति । कीदृशः दर्यावकर्या दरः भयम् अस्त्येषां ते दरिणः भीताः दरशब्दात् इनिः प्रत्ययः, तेषाम् आवम् अवनम् अवधातोः भावे घञ्, करोतीति तच्छीला दर्यावकरी तथा, डङ्कुञ्करण इत्यतः “ कृजो हेतुसाच्छील्यानुलोम्येषु ” इत्यनेन कर्त्तरि टः प्रत्ययः, टित्वाच्च ङीप् । गुरुचरणरजोरूपया गुरुपदपांसुमय्या तर्या नौकया “ स्त्रियां नौस्तरणिस्तरिः ” इत्यमरः, भवाब्धिम् संसार समुद्रम् संतितीर्षुः सम्पत् त्रीबुविच्छुः ॥ समुद्रमन्यव ॥ ४३ ॥

अन्यायन्यायजन्यामितसितयशसो दारवन्तो जघन्या
 धन्याः संन्यासिवन्याशनपरवटवः स्वस्वकर्मस्वनन्याः ॥
 ध्वन्याध्वन्या अवन्यामपि च सुकवयो यं भजन्ते स देवो
 गोविन्दानन्दनामा जयति यतिवरो मण्डलीशो महात्मा ॥४४॥

अन्यायेति । अन्यायन्यायजन्यामितसितयशसः अन्यायश्च न्यायश्च
 ताभ्याम् जन्यं यद्वा अन्यायस्य यः नितराम् आयः लाभः विस्तारो वा
 तस्मात् जन्यम् अमितम् अपरिमितम् सितं विशदं यशः येषाम् ते जघन्याः
 क्षुद्राः अजघन्याः अक्षुद्राश्च दारवन्तः गृहस्थाः तथा स्वस्वकर्मसु अनन्याः
 असाधारणाः धन्याः संन्यासिवन्याशनपरवटवः संन्यासिनः भिक्षवः वन्या-
 शनपराः वने भवं वन्यं फलादिकम् तस्य यद् अशनं भोजनं तदेव परं प्रधानं
 येषां ते यद्वा वन्याशने पराः तत्पराः वानप्रस्थाः वटवः ब्रह्मचारिणश्च तथा
 ध्वन्याध्वन्याः ध्वनेः ध्वनिनामकस्य काव्यस्य आसम्भन्तात् अध्वन्याः पान्थाः
 सुकवयः अवन्याम् भुवि यम् भजन्ते सेवन्ते ॥ सः जयति ॥ अध्वानमलं
 गच्छन्तीति अस्मिन्नर्थे “ अध्वनोयत्स्वौ ” इत्यनेन अध्वन् शब्दात् यत्
 प्रत्ययः ॥ ४४ ॥

सद्योऽसद्योगसद्यो जन इह पतितस्तं समुद्धर्तुकामः ।
 प्रद्योतद्योगतद्योतनविजयिलसद्भूरितेजोऽभिरामः ॥
 सद्यो गद्योऽनवद्यो जगति मतिमतामुत्तमः सत्तमः श्री-
 गोविन्दानन्दनामा जयति यतिवरो मण्डलीशो महात्मा ॥४५॥

सद्य इति । तुर्यं तदेव । कीदृशः । इह जगति संसारे असद्योगसद्
 असताम् दुष्टानाम् यद्वा असतः मिथ्याभूतस्य सत्यत्वेन प्रतीयमानस्य प्रप-
 क्षस्य योगेन संबन्धेन सीदति क्लिश्यति इति तथाविधः पदलृविशरणगत्य-
 वसादनेषु इत्यतः कर्त्तरि क्विप्, यः जनः सद्यः सद्यः सद्यः पतितः । तं जनं

समुद्धर्तुकामः समुद्धर्तुं कामः यस्य सः “तुम् काममनसोरपि” इति मलोपः ।
 सद्यः समुद्धर्तुकामो वा । पुनः की० प्रद्योतद्योगतद्योतनविजयिलसद्भूरितेजोऽ-
 भिरामः प्रद्योतः सूर्यः तस्य द्योगतं यत् द्योतनमाकाशगतो यः प्रकाशः,
 अथवा प्रकृष्टः द्योतः प्रकाशो यत्र एवंभूतं द्योगतम् आकाशगमनम् यस्य
 स चासौ द्योतनः सूर्यः, यद्वा प्रकृष्टः द्योतः यस्य एवम्बिधः द्योगतो यः
 द्योतनः सूर्यः “प्रद्योतनो दिनमणिः” इत्यमरः, अर्थनिवन्धनेयं संज्ञा,
 अतः प्रद्योतनइत्यर्थे प्रद्योतद्योतनशब्दौ ज्ञेयौ, तस्य विजयि तदपेक्षयाप्यु-
 त्कृष्टतरमितियावत् अतएव लसत् शोभमानं भूरि बहु यत् तेजः तेन अभि-
 रामः रमणीयः । पुनः की० सद्यः सतः विदुषः सत् ब्रह्म वा यातीति तथा
 विधः । या प्रापणे “आतोऽनुपसर्गे कः” इति कः । पुनः की० गद्यः
 गदितुमर्हः वर्णनीयः स्तुत्य इतियावत् । यद्वा अगद्यः अवर्ण्यः लोकोत्तरः
 इतियावत् । यद्वा न गद्यं यस्य सः न गद्यमात्रप्रियः किन्तु पद्यप्रियोऽपि,
 न गद्यमात्रस्तुतः किन्तु पद्यस्तुतोऽपि वा, न गद्यमात्रनिर्माणपटुरपितु पद्य
 निर्माणपटुरिति वा । पद्यं गद्यं च छन्दःशास्त्रे प्रसिद्धम् । अथवा गदाय
 रोगाय हितः गद्यः “तस्मै हितम्” इति यत् तथा न भवतीति अगद्यः ।
 गदे साधुर्वा गद्यः तथा न भवतीति अगद्यः । अथवा अगं पर्वतं द्यति खण्ड-
 यतीति अगदः इन्द्रः दोऽवखण्डने आतोऽनुपसर्गे कः । तस्मै हितः अगद्यः
 स्वोपदिष्टशिष्यकर्तृकयागहविर्दानात् इन्द्रानुकूलः । पुनः की० मतिमताम्
 धीमताम् उत्तमः । पुनः की० सत्तमः अतिशयेन सन् ॥ यद्वा इह जगति जयति
 इति संबन्धः ॥ ४५ ॥

ज्ञानीञ्च्या नीरजा नीरुगिह करुणया संगता सङ्गहीना ।
 हानीहानीतिहा नीवृति विदितगुणा यन्मतिः समताऽऽस्ते ॥
 आनीतानीकदानीश्वरनृपतिशिरः सेविताङ्घ्र्यम्बुजोऽयं (सौ) ।
 गोविन्दानन्दनामा जयति यतिवरो मण्डलीशो महात्मा ॥ ४६ ॥

रहिता, अतएव नीरुक् रोगरहिता यद्वा, नितरां रुक् कान्तिः यस्याः सा, करुणया संगता युक्ता, सङ्गहीना असक्ता, हानीहानीतिहा हानिविषयिणी या ईहा चेष्टा सैव अनीतिः तां जहातीति तथा विधा, ओहाकृत्यागे “ आतोऽनुपसर्गे कः ” अजाद्यतष्टाप् । यद्वा अहानीहा इति पृथक् पदम् । न हानीहा यस्यां यस्याः वा सा, तथा अनीतिहा अनीतिं जहातीति तथाविधा, नीवृति देशे “ नीवृज्जनपदो देशः ” इत्यमरः, विदितगुणा यन्मतिः यस्य धीः संमता आस्ते । असौ (अयम्) जयति । कीदृशः ॥ आनीतानीकदानीश्वरनृपतिशिरः सेविताङ्घ्र्यम्बुजः । आनीतानि अनीकानि यैः एवंविधाः ये दानीश्वराः दातृश्रेष्ठाः नृपतयः तेषां शिरोभिः सेविते अङ्घ्र्यम्बुजे चरणकमले यस्य सः ॥ ४६ ॥

दक्षेऽध्यक्षेऽध्यक्षेऽहितमखदमने लोकनाथे शरण्ये ।

त्र्यक्षे सक्षेमरक्षे धृतशशिशकले भक्तिमान्भूरिभाग्यः ॥

पक्षेऽपक्षे सपक्षे सदृशगतिरयं धर्महेतुर्न दुष्टो ।

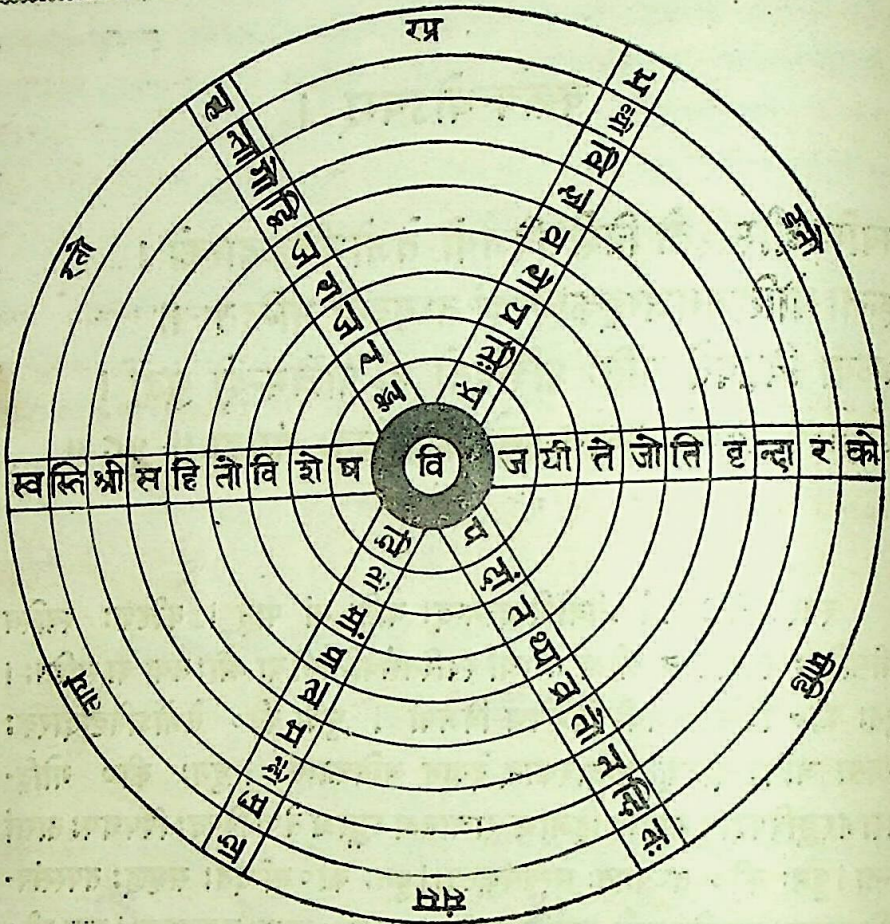
गोविन्दानन्दनामा जयति यतिवरो मण्डलीशो महात्मा ॥ ४७ ॥

दक्षे इति । तुर्यं तदेव । कीदृशः अध्यक्षेऽध्यक्षेऽहितमखदमने अध्यक्षैः इन्द्रादिभिः ईड्येन स्तुत्येन दक्षेण दक्षनामकप्रजापतिना ईहितस्य चेष्टितस्य मखस्य यज्ञस्य दमने विनाशे दक्षे निपुणे । लोकनाथे । शरण्ये । सक्षेमरक्षे क्षेमं च रक्षा च ताभ्याम् क्षेमस्य रक्षा तथा वा सहिते । धृतशशिशकले शेखरीकृतचन्द्रखण्डे । त्र्यक्षे त्रिनेत्रे । शिवे भक्तिमान् । पुनः की० भूरिभाग्यः । पुनः की० पक्षे सहाये अपक्षे असहाये सपक्षे ससहाये यद्वा पक्षे स्वाश्रयभूते अपक्षे रिपौ सपक्षे मित्रे च सदृशगतिः तुल्यप्रतिपत्तिः । पुनः कीदृशः धर्महेतुः धर्मप्रवर्त्तकः । पुनः की० न दुष्टः शिष्ट इति यावत् । अन्यो धूमादिहेतुः पक्षे साध्यविशिष्टे पर्वतादौ सपक्षे सिद्धसाध्ये महानसादौ अपक्षे साध्याभाववति जलहृदादौ चेत् सदृशगतिः स्यात् तर्हि दुष्टो भवेत् अयं तु न तथेति भावः ॥ ४७ ॥

चक्रबन्धोऽयम् ।

स्वस्तिश्रीसहितो विशेषविजयी तेजोऽतिवृन्दारको ।
हन्ता गोद्विजराजरङ्गविपदां तथ्यव्रतो नन्दितः ॥
भव्यो विज्ञवरौ यतिः प्रविदितो मां पात्वमन्दो मुदा ।
दाताऽयं स्वरतो हरप्रभ इनोऽक्रोपीडितः संसदा ॥ ४८ ॥

स्वस्तीति । अयं श्रीगोविन्दानन्दः यतिः मां पातु । कीदृशः स्वस्ति
श्रीसहितः स्वस्ति च श्रीश्च ताभ्यां स्वस्तिसंबन्धिनी या श्रीः तथा वा सहितः ।
पुनः की० विशेषविजयी विशेषेण विजयी । पुनः की० तेजोऽतिवृन्दारकः
तेजसा अतिवृन्दारकः वृन्दारकान् देवान् अतिक्रान्तः । पुनः की० गोद्वि-
जराजरङ्गविपदाम् गावश्च द्विजाश्च राजानश्च रङ्गाश्च तेषां विपदः विपत्तयः तासां
हन्ता । पुनः की० तथ्यव्रतः सत्यसंकल्पः । पुनः की० नन्दितः समृद्धः तपस्संप-
देति यावत् । तुनादिसमृद्धौ कर्त्तरि क्तः । पुनः की० भव्यः मङ्गलमयः । पुनः की०
विज्ञवरः । पुनः की० प्रविदितः प्रसिद्धः प्रज्ञानवान् वा । पुनः की० मुदा हर्षेण
स्वानन्देनेति यावत् अमन्दः । पुनः की० दाता उदारः । पुनः की० ।
स्वरतः स्वस्मिन् रतः आत्मारामः इतियावत् । यद्वा सुतराम् अरतः असङ्गः ।
पुनः की० हरप्रभः शिवसदृशदीप्तिः । पुनः की० इनः स्वामी “ इनः
स्वामिनि सूर्ये चे ” ति विश्वः । पुनः की० अकोपी न कोपी क्रोधी ।
पुनः की० संसदा सभया लक्षणया सभासद्विः पुरुषैः ईडितः स्तुतः । यद्वा
अकः अपीडितः । इतिपदद्वयम् अस्य विष्णोः कं सुखम् इव कं सुखं यस्य,
यद्वा अः विष्णुः कः आत्मा यस्य सः अकः । “ अकारो वासुदेवः स्यात् ”
“ कश्चात्मानि मयूरे च कं सुखं कं सुखं स्मृतम् ” इति एकाक्षरः । तथा संसदा
अपीडितः अवाधितः यद्वा संसदा अपि ईडितः । शार्दूलविक्रीडितछन्दः चक्र-
बन्धोऽयम् ॥ ४८-१॥

चक्रबन्धोऽयम् ।

“श्रीगोविन्दानन्दो” “विजयतेतमाम्” ।

तृतीयसप्तमपङ्क्त्योरुद्धारौ स्तः ।

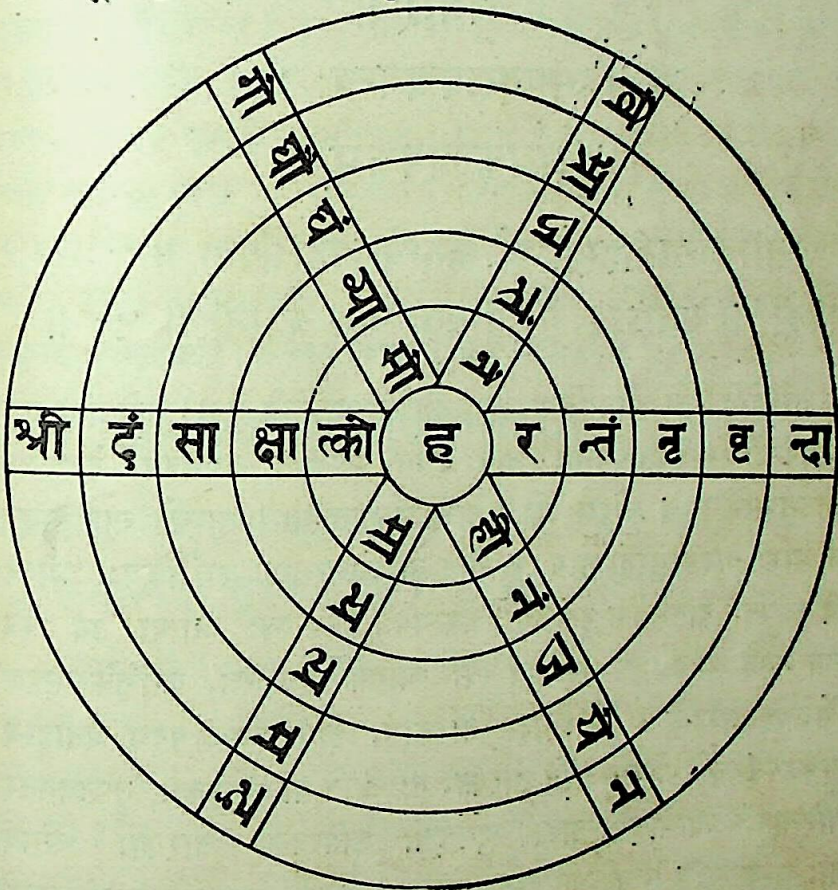
गूढचतुर्थपादः । चक्रबन्धः ।

श्रीदं साक्षात्को हरन्तं नृवृन्दा-
गोघौघं व्यामोहहीनं जयेन ॥

विभ्राजन्तं नेह मान्यत्यमन्द-

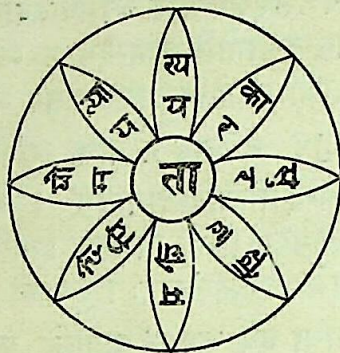
श्रीगोविन्दावन्दनमन्यमाह ॥ ४९ ॥

श्रीदमिति । इह मानी चित्तसमुन्नतिमान् अभिमानवान् वा सत्कारयुक्तो वा कः पुरुष इतिभावः अत्यमन्दश्रीगोविन्दानन्दम् नमन्दः अमन्दः अतिशयेन अमन्दः अत्यमन्दः स चासौ श्रीगोविन्दानन्दः तम् अत्यन्यम् अन्यान् अतिक्रान्तम् अन्यापेक्षया श्रेष्ठम् न आह न वक्ति अपि तु सर्वोपि वक्ति इति काकुः ॥ कीदृशम् अत्यमन्दश्रीगोविन्दानन्दम् । साक्षात् श्रीदम् कुबरेम्, “श्रीदपुण्यजनेश्वराः” इत्यमरः । सिंहो माणवकः इत्यादाविव सादृश्यसम्बन्ध-लक्षणा । अतएवाऽनुभयाभेदरूपकालंकारः । पुनः की० नृवृन्दागोधौघम् नृणां वृन्दस्य आगांसि अपराधा एव अघानि पापानि यद्वा नृवृन्दस्य आगोभ्यः अपराधेभ्यः यानि अघानि दुःखानि तेषाम् ओघम् समूहं हरन्तम् नाशयन्तम् । पुनः कीदृशम् । व्यामोहहीनम् । पुनः की० जयेन विभ्राजन्तम् । चक्रबन्धोऽयं गूढचतुर्थपादः । शालिनीवृत्तम् ॥ ४९ ॥

अयं गूढचतुर्थपादः चक्रबन्धः

श्रीगोविन्दानन्द इति प्रथमपादकेरुदाः ॥ श्लोकः ॥ ४९ ॥

अष्टदलपद्मबन्धः ॥ श्लोकः ॥ ५० ॥

॥ अयम् ॥

॥ अष्टदलपद्मबन्धः ॥

॥ अथकलापकम् ॥

तारकासुरताहस्वोऽस्वो हताघोऽमदोऽपिता ॥

तापिदो यो मताऽऽयत्याऽत्यायता यस्य कारता ॥ ५० ॥

तारकेति । यः श्रीगोविन्दानन्दः तापिदः अस्तीति शेषः । तापोऽस्ति एषां ते तापिनः त्रिविधतापवन्तः तान् दयते रक्षतीति तथाविधः, देवैरक्षणे आतोऽनुपसर्गे कः । कीदृशः यः । तारकासुरताहस्वः । तारको नाम असुरः तस्य भावः तारकासुरता ताम् हन्तीति तारकासुरताहः कार्तिकेयः, “अन्येष्वपि दृश्यते” इतिभूत्रेण हन्धातोः डप्रत्ययः, तस्य स्वः आत्मा इव स्वः आत्मा यस्य सः । यद्वा स एव स्वः आत्मा यस्य सः, कार्तिकेयसदृशः कार्तिकेयावतारः इति वा । यद्वा तारकासुः इति पृथक् पदम् अताहस्वः इतिपृथक्पदं च । तारयन्तीति तारकाः तरन्तीति वा तारकाः, तृप्लवनतरणयोरित्यतः ण्यन्तादण्यन्ताद्वा ण्वुल्लृचौ इतिण्वुल्ल, तारकाः असवः प्राणाः यस्य सः । तथा अताहस्वः अतनम् अतः, अतसातत्यगमने घञर्थे कविधानम् सातत्यगमनम् इति यावत्, तस्य आहः आसमन्ताज्जहातीति तथाविधः युक्ता इति यावत् आहूयकम्, ओहाकृत्यागे आतश्चोपसर्गे इति

कः । अतश्चन्देन सह शेषपट्टीसमासः । अताहः पुनः पुनर्जन्ममरणरूपसातत्यग-
मनरहितः स्वः आत्मा यस्य सः । यद्वा तारकासुरताहस्वः इत्येकमेव पद-
मस्तु । तारकासुश्चासौ रताहस्वः । रताहः स्वः आत्मा यस्य सः । जिते-
न्द्रियः इति यावत् । रताहशब्दः अताहशब्दवत्साधुः । यद्वा न सुरतस्य आहः
आङ्पूर्वकाद् ओहाङ् गतौ इत्यतः आतश्चोपसर्गे इति कः, तथाविधः स्वः
आत्मा यस्य सः तारकश्चासौ असुरताहस्वः इति । तारकः असुरताहः स्वः
यस्य वा सः इति । यद्वा असुरतायाः राजसतामसवृत्तिप्रधानतायाः आहः
त्यागकर्त्ता इति असुरताहः तारकः असुरताहः स्वः यस्य सः ।
यद्वा तारकः असुरताम् हन्तीति तथाविधः स्वः यस्य सः । पुनः
की० अस्वः अधनः अज्ञातिः वा संन्यासित्वादिति यावत् । पुनः की० हताघः ।
हतपापः हतदुःखो वा । पुनः की० अमदः मदरहितः । पुनः की० अपिता
न पिता अजनकः इति संन्यासित्वात् । तथा यस्य श्रीगोविन्दानन्दस्य का-
रता कं सुखम् प्रकाशं वा ऋच्छतीति कारः ऋगतिप्रापणयोः कर्षण्यण् तस्य
भावः कारता आयत्या उत्तरकालेन परिणामसमयेन अत्यायता अतिशयेन
आयता विस्तृता अस्तीति शेषः । कीदृशी कारता । मता इष्टा । आयत्यामता
वा “ उत्तरः कालआयतिः ” इत्यमरः । कः प्रकाश उदाहृतः । कं सुखं कं सुखं
स्मृतम् इत्येकाक्षरः । अष्टदलपद्मबन्धोऽयम् अष्टवर्गः ॥ ५० ॥

गतप्रत्यागतविषमाक्षरार्धः श्लोकः ।

भाविता मतिरायासास्ययदा दरसा कशम् (शं) ।
शं कसारदंदा यस्य साया राति मता विभा ॥ ५१ ॥

भावितेति । यस्य श्रीगोविन्दानन्दस्य मतिः शं शुभं राति ददाति
रादाने कर्त्तरि लट् । कीदृशी मतिः भाविता साधिता संजातभावा वा । देव-
गुरुविषया रतिः भावः तद्वतीत्यर्थः भावशब्दात् “ तस्य संजाता तारका-
दिभ्यः इतच् ” इति इतच् । पुनः की० आयासास्ययदा आयासं प्रयासम्
अस्यतीति तच्छीलः आयासासी असुक्षेपणे ताच्छील्ये णिनिः स चासौ
अयः शुभावहविधिः “ अयः शुभावहो विधिः ” इत्यमरः, यद्वा अयनम्
अयः ज्ञानम् अयमतौ यजर्थे कः गत्यर्थानां ज्ञानार्थकत्वम्, तम् दयते रक्षति

ददाति वा इति तथाविधा । देङ् रक्षणे दुदाञ्जदाने वा आतोऽनुपसर्गे कः इति कः । पुनः की० कसारददा कम् सुखं तस्य सारः श्रेष्ठांशः तस्य ददा दात्री । दुदाञ्जदाने “ ददातिदधात्योर्विभाषा ” इति शः प्रत्ययः । पुनः की० साया आयेन लाभेन विस्तारेण च सहिता । पुनः की० मता इष्टा । पुनः की० विभा विशिष्टा भा दीप्तिः प्रकाशः इति यावत् यस्याः सा ॥ कीदृशम् । शम् । अकशम् । अकं दुःखं श्यति नाशयति यावत् । शो तनूकरणे “ आतोऽनुपसर्गे कः ” इति कः ॥ गतप्रत्यागतविषमाक्षरार्थः श्लोकः ॥ ५१ ॥

द्वयक्षरः ।

भवाभो भवभावावो भवभीविभवाभिभूः ।

भुवो विभाविभावीभवो वै वैभवभावभाक् ॥ ५२ ॥

भवाभइति ॥ भवाभः भवस्य शिवस्य आभा इव आभा यस्य सः । “ व्योमकेशो भवो भीमः ” इत्यमरः । अभवभावावः न भवः जन्म यस्य सः अभवः तस्य भावम् अवतीति । यद्वा न भवः अभवः जन्माभावः मोक्ष इति यावत् तत्र भावम् अवतीति अभवस्य मोक्षस्य भावं सत्ताम् अवतीति वा । यद्वा न भवस्य संसारस्य भावम् अवतीति । सर्वत्र अवरक्षणे कर्मण्यण् । भवभीविभवाभिभूः । भवात् संसारात् या भीः भवसंवन्धिनी भीर्वा सा एव विभवः धनं तस्याः विभवो वा तम् अभिभवति इति तथाविधः । भूसत्तायाम् कर्त्तरि क्विप् । भुवः पृथिव्याः विभाविभावी विभां विभावयति जनयति इति तथाविधः । प्यन्ताद्भूसत्तायामित्यतः ताच्छील्ये णिनिः । इभवः इभेन गजेन वाति गच्छति इति तथाविधः । वा गतिगन्धनयोः “ सुपिस्थः ” इत्यत्र योगविभागात् क प्रत्ययः । वैभवभावभाक् वैभवस्य विभुत्वस्य भावं प्राप्तिं भजतीति वैभवभावभाक् । भूप्राप्तौ चौरादिको धातुः तस्माद् भावे घञ् । भजोण्विः इत्यनेन भजसेवायामित्यतः ण्विः । वै निश्चयेपादपूरणे च ॥ द्वयक्षरोयं श्लोकः ॥ ५२ ॥

अर्धयमकम् ॥ अटवर्गः ॥

सदालोकाकरः पाति मानवानयमत्रसः ।

सदा लोकाकरः पाति मानवानयमत्र सः ॥ ५३ ॥

सदिति । सदालोकाकरः सताम् आलोकः दर्शनम् सञ्चासौ आलोकः प्रकाशो वा तस्य आकरः खनिः आसमन्तात् करोति इति वा “आलोको दर्शनोद् द्योतौ” इति । “खनिः स्त्रियामाकरः स्या” दिति चाऽमरः । पक्षान्तरे डुकृञ्करणे पचाद्यच् । अयमत्रसः । यमे अहिंसादिपञ्चके प्रथमे योगाङ्गे यमात् कालाद्वा त्रस्यतीति यमत्रसः, त्रसीउद्वेगे पचाद्यच्, तथा न भवतीति तथाविधः । लोकाकरः लोकानां जनानाम् आ समन्तात्कं सुखं राति ददाति इति तथाविधः । “लोकस्तु भुवने जने” इत्यमरः । रादाने आतोऽनुपसर्गे कः । मानवान् मानयुक्तः । सः अयं श्रीगोविन्दानन्दः अत्र जगति पातिमानवान् पातः अधः पतनम् अस्ति एषां ते पातिनः ते च ते मानवाः तान् सदा नित्यं पाति रक्षति । अर्धयमकम् । अटवर्गोऽयं श्लोकः । इतिकलापकम् ॥५३॥

चतुरक्षरोऽयमकचटवर्गः ।

शमी दमी मुदाऽमायो दयोदयमयाशयः ॥

दशाशाशयशा देयादयमीशः शमाशु मे ॥ ५४ ॥

शमीति । शमी शान्तः । दमी दान्तः । अमायः मायारहितः कपटरहितः । दयोदयमयाशयः दयायाः उदयः दयोदयः तन्मयः आशयः यस्य सः । दशाशाशयशाः दश आशाः दिशः अश्नुते व्याप्नोति दशाशाशम्, अशूव्याप्तौ कर्मण्यण् दशाशाशं यशः यस्य सः । ईशः समर्थः शिवस्वरूपो वा । अयम् श्रीगोविन्दानन्दः मुदा हर्षेण मे मह्यम् शं शुभम् आशु शीघ्रं देयात् “दिशस्तु ककुभः काष्ठा आशाश्च हरितश्च ताः” इत्यमरः । दयोदयमयाशयः इत्यत्र प्राचुर्यार्थे मयट् । शमी दमीत्यत्र “शमित्यष्टाभ्यां घिनुण्” इति घिनुण् । चतुरक्षरोऽयमकचटवर्गः ॥ ५४ ॥

त्र्यक्षरोऽयम् ।

नतानुनतीतीतो नूतनानूनताततः ॥

नेताऽनितोनतां नोऽयं तनोतूतिं नुतो यातिः ॥ ५५ ॥

नतेति । अयं श्रीगोविन्दानन्दः यतिः नः अस्माकम् ऊर्ति रक्षाम् तनोतु विस्तारयतु । कीदृशः नतानुनतीतीतः नतैः नम्रैः पुरुषैरिति यावत्

अनुनीतया आदृतया नीत्या इतः प्राप्तः । यद्वा नतानुनीतश्चासौ नीतीतः ।
 पुनःकी० नूतनानूनताततः । यद्वा अनूतनानूनताततः । नूतना नवा अपूर्वेति
 यावत् अनूतना प्राचीना वा या अनूनता महत्ता तथा ततः विस्तृतः व्याप्तः
 इति यावत् । पुनःकी० नेता नायकः स्वामीति यावत् मण्डलीशो वा । पुनःकी०
 नुतः स्तुतः । कीदृशीम् ऊतिम् अनितोनताम् न इता प्राप्ता ऊनता न्यूनता
 यया सा ताम् । व्यक्षरोऽयमकचटपवर्गः ॥ ५५ ॥

द्व्यक्षरः ।

नूनं मुनिमनूनाममानिनामिनमानिनाम् ।

मानामानेमनामानं नामं नाममिमं नुमः ॥ ५६ ॥

नूनमिति । वयमिति शेषः । इमम् श्रीगोविन्दानन्दम् नामं नामं नत्वा
 नत्वा नुमः स्तुमः । नूनमिति निश्चये । नामं नाममित्यत्र “आभीक्ष्ण्ये णमुल्
 च ” इति णमुल् । नुमः इत्यत्र णु स्तुतौ कर्त्तरि लट् । कीदृशम् इमम् । मुनिम् ।
 पुनःकी० अनूनाममानिनाम् न उना आसन्नतात् मा लक्ष्मीः यस्य, यद्वा न ऊनः
 आमः ज्ञानं गमनं वा यस्य सः अनूनामः, अम गत्यादिषु भावे घञ्,
 अनूनामम् आत्मानम् मन्यन्ते इति अनूनाममानिनः तेषाम्, “आत्ममानेखश्च”
 इत्यनेन चाणिनिः, आनिनाम् प्राणिनाम् इनम् स्वामिनं सूर्यम्वा । पुनःकी-
 दृशम् । मानामानेमनामानम् । मानं सत्कारम् अमति प्राप्नोतीति मानामम्,
 अम गत्यादिषु कर्मण्यण्, एवंविधम् अनेमम् संपूर्णम् नाम यस्य तम् । नेम
 इत्यर्थे इति अर्धवाची नेमशब्दः ।

द्व्यक्षरोऽयम् ॥

परहिता रहिता खलु दूषणै-

र्वराचिता रचिता शुभकर्मभिः ॥

सदयताऽदयतातिविरोधिनी ।

जयति नो यतिनो व्रतिनोऽस्य किम् ॥ ५७ ॥

परेति । व्रतिनः व्रतवतः यतिनः यतेः, यतिशब्दः नान्तोऽपि तथा चाऽ
 मरः, ये निर्जितेन्द्रियग्रामा यतयो यतिनश्च ते इति । अस्य श्रीगोविन्दानन्दस्य

सदयता दयया सहितः सदयः, सन् अयः यस्य वा सः सदयः, तस्य भावः
सदयता किम् नो जयति अपि तु जयत्येवेति काकुः । कीदृशी सदयता
परहिता परेभ्यः अन्येभ्यः हिता । परा चासौ हिता वा । पुनःकी० दूषणैः
राहिता । पुनःकी० वरचिता वरैः श्रेष्ठैः पुरुषैरिति यावत् चिता संपादिता ।
वरा चासौ चिता वा । पुनःकी० शुभकर्मभिः पुण्यकर्मभिः रचिता निर्मिता ।
पुनःकीदृशी अदयतातिविरोधिनी । न दया यस्य सः अदयः तस्य भावः
अदयता तस्याः अतिविरोधिनी । यद्वा दयते इति दयः, देह रक्षणे दय
दानगतिर्हिसादानेषु वा इत्यतः पचाद्यच्, न दयः अदयः तस्य भावः अदयता
तस्याः अतिविरोधिनी । निर्वासिकेति यावत् । खलु निश्चये वाक्यालंकारे
वा । यमकम् । द्रुतविलम्बितं छन्दः ॥ ५७ ॥

यमकम् ।

जननुता ननु तानयुताऽद्भुताऽ
वनमिताऽनमिता नमिता हिता ॥
परमताऽरमतापकृदस्य नो ।
परमताऽरमतामयते यतेः ॥ ५८ ॥

जनेति । अस्य श्रीगोविन्दानन्दस्य यतेः परमता उत्कृष्टता अरमताम्
नरमा यस्य यत्र वा तत् अरमम् तस्यभावः अरमता ताम् निःश्रीकताम् इति
यावत् नो अयते न प्राप्नोति । अय गतौ कर्त्तरि लट् । कीदृशी परमता ।
जननुता लोकैः स्तुता । पुनःकी० तानयुता तानेन विस्तारेण, तनु विस्तारे
भावे यच् युता युक्ता । पुनःकी० अद्भुता आश्चर्यमयी । पुनःकी० अवनम्
रक्षणम् इता प्राप्ता । रक्षितेति यावत् । पुनःकी० अनमिता अनम्रीकृता ।
पुनःकी० नमिता न परिच्छिन्ना । पुनःकी० हिता । पुनःकी० परमता परेषाम्
अन्येषाम् रिपूणामपि वा मता इष्टा । पुनःकी० अरं शीघ्रम् अलम् अलर्थम्
वा रलयोस्सावर्ण्यादिति यावत् । अतापकृत् न तापकरी ॥ इतेत्यत्र
इण्गतौ कर्त्तरिक्तः । नमितेत्यत्र नशब्देन सह मिताशब्दः सहमुपेति समस्यते ।
ननु निश्चये वाक्यालंकारे वा ॥ ५८ ॥

पादान्तयमकम् ।

मतिर्यदीयाऽस्ति समाऽयमानितः ।

स नः सुपुण्यैरसमायमानितः ॥

सुखेन संन्यस्तसमायमानितः

प्रकाशतेऽनेकसमा यमानितः ॥ ५९ ॥

मतिरिति । यदीया मतिः समा अस्ति अविषमा वर्त्तते । सः अयम् श्रीगोविन्दानन्दः प्रकाशते । कीदृशः नः अस्माकम् सुपुण्यैः आनितः जीवितः प्यन्तादनप्राणने इत्यतः कर्मणि क्तः । पुनः की० रसमायमानितः रसं शान्तादिकं मयन्ते इति रसमायाः रसज्ञाः सहृदया इति यावत् मयगतौ कर्मण्यण् । तैः मानितः सत्कृतः यद्वा असमायमानितः असमः अनुपमः अयः शुभावहविधिः आयः लाभो वा येषां तैः मानितः । पुनः की० सुखेन कृत्वेति यावत् संन्यस्त-समायमानितः । मानोऽस्यास्तीति मानी तस्य भावः मानिता अभिमान इति यावत् मायया कपटेन सहिता समाया समाया चासौ मानिता समायमानिता संन्यस्ता सम्यक्त्यक्ता समायमानिता येन सः । पुनः की० अनेकसमाः बहुवर्षाणि “कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे द्वितीया” इति द्वितीया, यमान् अहिंसादीन् पञ्चेति यावत् इतः प्राप्तः यद्वा सुखेन अनेकसमाः यमान् इतः इति योजना । वंशस्थ-वृत्तम् । पादान्तयमकम् ॥ ५९ ॥

सर्वथा दृश्योऽयं यमकालंकृतः पञ्चदशार्थोपवृंहितः श्लोकः ॥

सदयं सदयं सुरञ्जयन् ।

सदयं क्षमासदयं सुरं जयन् ॥

परमा परमायमायताम् ।

परमायापरमायमायताम् ॥ ६० ॥

सदयमिति । क्षमासद क्षमायाम् पृथिव्यां सीदति गच्छति इति तिष्ठति इति वा तथाविधः । पदलृ विशरणगत्यवसादनेषु इत्यतः कर्त्तरि क्प् । सः अयम् श्रीगोविन्दानन्दः सदयं दयासहितं तथा सदयं सन् अयः शुभावह विधिर्धर्मस्य तम् नरमिति यावत् सुरञ्जयन् सुरं राजञ्जयन् सन् । तथा

दयं दयते इति दयः तम् देङ् रक्षणे दय दानगतिर्हि सादानेषु वा पचाद्यच् ।
रक्षकम् सुरं देवं जयन् सन् परमापरमाय परा उत्कृष्टा मा लक्ष्मीः येन यत्र
वा सः परमः सचासौ अपरमः उपरामः तस्मै । परमायापरमायमायताम्
परस्य परमेश्वरस्य या माया तस्याः यः परमः आयः विस्तारः तं मयते
प्राप्नोतीति परमायापरमायमायः । मय गतौ कर्मण्यण् । तस्य भावः परमाया
परमायमायता ताम् मा अयताम् न प्राप्नोतु । अय गतौ कर्त्तरि लोट् ॥१॥६०॥

अथ सः अयम् परमायापरमाय परमायायाः अपरमाय निवृत्तये माय-
ताम् मां लक्ष्मीं याति एति अयते वा इति मायः विष्णुः या प्रापणे आतोऽ
नुपसर्गे कः । यद्वा इण् गतौ अय गतौ वा कर्मण्यण् । तस्य भावः मायता
ताम् विष्णुत्वम् अयताम् प्राप्नोतु । सः कः । परमा उत्कृष्टा रमा लक्ष्मीः
संपत्तिर्वा यम् आप प्राप । आप्लृ व्याप्तौ कर्त्तरि लिट् ॥ इतरत्पूर्ववत् ॥२॥६०॥

अथ परमायापरमा परः उत्कृष्टः मायायाः अपरमः यया यस्यां वा तथा-
विधा परमा रमा यम् आप सः अयम् श्रीगोविन्दानन्दः अयमायताम् यमम्
एति अयते वा इति यमायः इण् गतौ वा अयगतौ कर्मण्यण् । न यमायः
अयमायः तस्य भावः अयमायता । ताम् चिरंजीवितामिति यावत् आयताम्
आसमन्तात् अयताम् ॥ अन्यत्पूर्ववत् ॥ ३ ॥ ६०

अथ परमा रमा परमायापरमायम् परमायायाः अपरमम् अयते इति पर-
मायापरमायम् अयगतौ कर्मण्यण् । यम् आप । सः अयम् श्रीगोविन्दानन्दः
आयताम् आयः लाभः अस्ति अस्य सः आयः “अर्शआदिभ्योश्” इतिमत्व-
र्थीयः अश् प्रत्ययः तस्य भावः आयता ताम् लाभवत्तामिति यावत् आयताम्
आसमन्ताद् अयताम् अयगतौ कर्त्तरि लोट् । अन्यत्पूर्ववत् ॥ ४ ॥ ६०

अथ परमाया पराः मायाः गतयः मय गतौ भावे घञ् यस्याः यया
वा सा रमा लक्ष्मीः परमापरमायम् परमम् अपरमम् अयते इति परमा-
परमायम् अय गतौ कर्मण्यण् यम् आप सः अयम् श्रीगोविन्दानन्दः
आयताम् अः वासुदेवः तम् अयते इति एति इति वा आयातीति वा
आयः अय गतौ इण् गतौ वा कर्मण्यण् पक्षान्तरे आङ्पूर्वकात् या प्रापणे
आतश्चोपसर्गे इति कः पश्चाच्छेषषष्ठीसमासः तस्य भावः आयता ताम् आ
अयताम् इतरत्पूर्ववत् ॥ ५ ॥ ६०

अथ परमा रमा यम् आप । सः अयम् श्रीगोविन्दानन्दः परमायापरम् ।

परा या माया तस्याः सकाशात् अपि परम् उत्कृष्टम् ब्रह्मेतियावत् । “ यो बुद्धेः परतस्तु सः । ” इति वचनात् तद्रूपम् आयम् लाभम् आ अयताम् प्राप्नोतु । जानातु वा । गत्यर्थानां ज्ञानार्थकत्वात् तथा आयताम् अः वासुदेवः स इव आचरतु । “ अकारो वासुदेवः स्यात् ” इत्येकाक्षरः अशब्दात् कर्तुः क्यङ् सलोपश्चेति क्यङ् इतरत्पूर्ववत् ॥ ६ ॥ ६० ॥

अथ परमाया परस्य परमात्मनः माया एव रमा लक्ष्मीः मरम् उत्कृष्टम् । यम् आप । सः अयम् श्रीगोविन्दानन्दः परमायमायताम् । परमम् आयम् लाभं मयते इति परमायमायः मयगतौ कर्मण्यण् तस्य भावः परमायमायता ताम् आ अयताम् इतरत्तदेव स्पष्टम् ॥ ७ ॥ ६० ॥

अथ रमा परम् यम् आप । यमितिशेषः । सः अयम् श्रीगोविन्दानन्दः परमायापरमाय अन्यकपटनाशाय यमायताम् यम् इव आचरतु ॥ तथा परमायापरमाय इत्यावर्त्तनीयम् । परमायाम् आप्नोतीति परमायापः विष्णुः आप्लु व्याप्तौ कर्मण्यण् । तस्य रमाय रमणाय रम धातो घञर्थे कः “ माय ताम् मः शिवः ब्रह्मा वा स इव आचरतु “ मः शिवश्चन्द्रमा वेधाः ” इत्येकाक्षरः इतरत्पूर्ववत् ॥ ८ ॥ ६० ॥

अथ या परमा उत्कृष्टा रमा अपरमायमाय अपरमस्य अपरतेः य आयमः आयामः घञर्थेकः तस्मै अपरतिदैर्घ्याय परम् यम् आप । सः अयम् श्री गोविन्दानन्दः ताम् रमाम् सुरज्जयन् सुतरां रञ्जयन् सन् सदयं समीचीनम् अयम् शुभावहविधिम् आसमन्तात् अयताम् । किं कुर्वन् दयं रक्षकं सदयं सकृपं सुरं देवं जयन् सन् अन्यत्तदेव ॥ ९ ॥ ६० ॥

अथ क्षमा पृथ्वी परम् यम् आप । असद् न सीदति दुःखमेतीति तथा विधः । पूर्ववत्किप् । सः अयं श्रीगोविन्दानन्दः । रमायमायताम् रमायाः आयम् लाभं विस्तारं वा मयते इति रमायमायः विष्णुः मयगतौ कर्मण्यण् तस्य भावः रमायमायता ताम् परमायापरमायम् यथा तथा परः मायायाः अपरमस्य आयः प्राप्तिः यस्मिन्कर्मणि तद्यथा तथा आ अयताम् ॥ इतरत्पूर्ववत् देव ॥ १० ॥ ६० ॥

अथ परमापरमा परमायाः सकाशादपि परमा उत्कृष्टा । परमाया । पराः मायाः गतयः मय गतौ भावे घञ् यस्यां सा परां मां यातीति तथाविधा वा या प्रापणे आतोनुपसर्गे कः । क्षमा पृथ्वी यम् आप । असद् न सीदतीति

तथाविधः सः अयं श्रीगोविन्दानन्दः रमायमायताम् रमायाः आयम् मयते इति तथाविधः मय गतौ कर्मण्यण् । तस्य भावः रमायमायता ताम् विष्णुत्वम् संपत्तिमत्त्वं वा आ अयताम् । इतरत्तदेव ॥ ११ ॥ ६० ॥

अथ परमापरमा परमोत्कृष्टा क्षमा पृथ्वी परमायापरमाय पराः मायाः कपटानि येषां ते परमायाः तेषाम् अपरमाय दुष्टनिवृत्तये इतियावत् यम् आसत् प्राप्नोत् । अस गतिदीप्त्यादानेषु इत्यर्थधातुर्भौवादिकः स्वारितेत् तस्य परस्मैपदे कर्त्तरि लङि प्रथमैकवचने रूपमिदम् । सः अयं श्रीगोविन्दानन्दः मायताम् मां लक्ष्मीं याति इतिमायः । या प्रापणे आतोऽनुपसर्गे कः । तस्य भावः मायता । ताम् आ अयताम् । इतरत्पूर्ववत् ॥ १२ ॥ ६० ॥

अथ परमा उत्कृष्टा परमायापरमा परा उत्कृष्टा मायापराणां मायैव परं प्रधानं येषां येषु वा तेषां कपटप्रधानानाम् मा लक्ष्मीः यस्यां सा क्षमा पृथ्वी रमायम् रमां याति इति तथाविधम् याप्रापणे कः । यम् आप । असद् न सीदतीति तथाविधः सः अयम् श्रीगोविन्दानन्दः आयताम् । अम् विष्णुम् अयते इति आयः । अय गतौ कर्मण्यण् इति कर्मण्युपपदेऽण् तस्य भावः आयता ताम् आ अयताम् । अन्यत्पूर्ववत् ॥ १३ ॥ ६० ॥

अथ परमापरमा परमोत्कृष्टा क्षमा यम् आसत् प्राप्नोत् सः अयं श्रीगोविन्दानन्दः परमायापरमायमायताम् परा माया यस्य सः परमायः ईश्वरः अपरा माया अविद्या यस्य सः अपरमायः जीवः परमायश्च अपरमायश्च तौ परमायापरमायौ तयोः माम् लक्ष्मीम् अयते इति परमापरमायमायः अय् गतौ कर्मण्यण् तस्य भावः परमायापरमायमायता ताम् आ अयताम् । इतरत्तदेव ॥ १४ ॥ ६० ॥

अथ परमापरमा परमोत्कृष्टा क्षमा परमायापरम् परेषां मायायाः परं शत्रुम् अन्यन्वा तद्रहितम् इतियावत् यम् आसत् प्राप्नोत् । सः अयं श्रीगोविन्दानन्दः आयमायताम् आय लाभे मयते इति आयमायः मयगतौ कर्मण्यण् तस्य भावः आयमायता । ताम् आ अयताम् इतरत्तदेव ॥ १५ ॥ ६० ॥

एवमस्य श्लोकस्य पञ्चदशार्थाः निर्दिष्टाः अन्येऽपि बहवोऽर्थाः सन्ति ते विस्तरभिया न लिखिताः स्वयं सुधीभिरुन्नेयाः कविमुखाद्वाऽवगन्तव्याः । नानार्थोऽयं श्लोकः सद्यमकालङ्कारमण्डितः सुन्दरीवृत्तम् वियोगिनीत्यपि

यमकावली ।

नयतानयता महितामहिता । विदिताविदिता कलिताकलिता ॥
यमिता यमिता शमलं शमलं । सततं स ततं लभतां लभताम् ॥१॥

नयेति । नयतानयता । नयस्य नीतेः तानेन विस्तारेण यता वद्धा युक्ते-
ति यावत् । तनु विस्तारे भावे घञ् । महितामहिता । महोऽस्याऽस्तीतिमही
उत्सववान् “ मह उत्सव उद्धवः ” इत्यमरः “ अत इनिठनौ ” इति इनिः
तस्य भावः महिता । तया महिता पूजिता । मह पूजायाम् कर्मणि क्तः । यद्वा
महिता पूजिता आ समन्तात् महिता उत्सववत्ता यस्याः यस्यां वा सा । यद्वा
महितश्चासौ आमः अमनम् ज्ञानम् अम गत्यादिषु भावे घञ् । तस्मै हिता ।
यद्वा महिता पूजिता आ सामस्त्येन मा लक्ष्मीः यस्याः सा महितामा सा
चासौ हिता । यद्वा महिता पूजिता इति पृथक् । तथा आमहिता ज्ञानानुकूला
इति पृथक् । विदिता । प्रसिद्धा । अविदिता । न विशेषेण दिता खण्डिता ।
दोऽवखण्डने कर्मणि क्तः “ द्यतिस्वयतिमास्थामित्तिकिति ” इति इकारोन्तादेशः ।
“ कृत्तं दातं दितं छितं वृक्कणम् ” इत्यमरः । या विदिता सा अविदिता
इति अपिशब्दाभावाद्विरोधालङ्कारो व्यङ्ग्यः । कलिताकलिता । न कलिः
कलहः यत्र तत् अकलि तस्य भावः अकलिता । कलिता प्राप्ता कल गतौ
संख्याने च इत्यतः कर्मणि क्तः अकलिता यया सा । यद्वा कलेर्भावः अकलिता
कलियुगत्वम् तया अकलिता न कलिता न प्राप्ता । यद्वा अकलिताकलिता
इति पदच्छेदः अकलितया कलहाभावेन कलियुगरहिततया वा कलिता प्राप्ताः
यद्वा न कलिता प्राप्ता आकलिता सामस्त्येन कलियुगता यया सा । एवं
भूता । यमिता । यमाः अहिंसादयः सन्ति अस्य सः यमी तस्य भावः यमिता
कर्त्री शमलम् शमं लाति तथाविधम् लाऽऽदाने आतोऽनुपसर्गे कः । यम् ।
इता प्राप्ता । इण्गतौ कर्तरि क्तः । सः श्रीगोविन्दानन्दः । ततं विस्तृतम्
तनु विस्तारे क्तः । शम् शुभम् । सततं नित्यम् । “ सततेऽनारताश्रान्तसंतता-
विरतानिशम् ” इत्यमरः । अलम् अत्यर्थम् । रलयोः सावर्ण्यात् अरं शीघ्रं वा
लभताम् लभताम् एतु एतु । दुलभम् प्राप्तौ कर्तरि लोट् वीप्सायां द्विरुक्तिः ।
तोटकवृत्तम् ॥ ६१ ॥ इति चित्रोपहारे पूर्वार्धः समाप्तः ।

॥ श्रीहरिः ॥

उत्तरार्धम् (र्धः) ।

श्रीगणेशाय नमः ।

अर्थालङ्काराः ।

अमुष्य विद्या गुरुवन्महामते

र्यशःसमूहोऽस्य शशीव भासते ॥

तथेदमीयं हृदयं दयामयं ।

प्रसन्नतामेति यथा शरज्जलम् ॥ १ ॥

अमुष्येति । अमुष्य श्रीगोविन्दानन्दस्य । गुरुवत् गुरोः वृहस्पतेः इव तत्र तस्येवेति इवार्थे वतिः । अस्य श्रीगोविन्दानन्दस्य । शशीव इत्यत्र इवेन सह समासो नित्यविभक्त्यलोपश्चेति । इदमीयम् । श्रीगोविन्दानन्दीयम् । अत्र प्रथमे पादे तद्धितगता श्रौती पूर्णोपमाऽलङ्कारः । द्वितीये समासगता श्रौती पूर्णोपमा । उत्तरार्धे वाक्यगता श्रौती पूर्णोपमा ॥ स्पष्टमन्यत् ॥ १ ॥

अयं महात्मा रविवद्विभाति ।

पयोधितुल्योऽस्ति गभीर एषः ॥

शुभाऽस्य वाणी सुधया समाना

विभर्त्ति माधुर्यधुरीणतां च ॥ २ ॥

अयमिति । अयम् श्रीगोविन्दानन्दः । रविवत् रविणा तुल्यम् “ तेन तुल्यं क्रियाचेद्वितिरिति वतिः ” एषः श्रीगोविन्दानन्दः । अस्य श्रीगोविन्दानन्दस्य । अत्र प्रथमे पादे तद्धितगताऽऽर्थीपूर्णोपमा । द्वितीये समासगताऽऽर्थीपूर्णोपमा । उत्तरार्धे वाक्यगताऽऽर्थीपूर्णोपमा । स्पष्टमन्यत् ॥ २ ॥

निशेव चन्द्रः प्रभयेव सूर्यो-

नीत्येव भूपः क्षमयेव धीरः ॥

वसन्तलक्ष्म्येव रसाल 'सा' लः (शा)

सद्विद्ययाऽयं यतिरेति शोभाम् ॥ ३ ॥

निशेति । अत्र मालोपमालङ्कारः ॥ ३ ॥

प्रज्ञेव विद्याऽस्य निरस्तशङ्का ।

विद्येव मूर्तिः परमाभिरामा ॥

महोदया मूर्तिरिवाऽथ कीर्तिः

स्वानन्ददा कीर्तिरिवाऽस्ति दीप्तिः ॥ ४ ॥

प्रज्ञेति । अत्र रसनोपमालङ्कारः ॥ ४ ॥

विद्योतते हृद्यतयाऽनवद्या ।

विद्येव धीर्धीरिव यस्य विद्या ॥

अनन्यसामान्यगुणः स आस्ते

विज्ञानवानेष इवैष लोके ॥ ५ ॥

विद्योततइति । हृद्यतया विद्योतते इत्यन्वयः । अत्र पूर्वार्धे उपमेयोपमालं-
कारः । उत्तरार्धे चाऽनन्वयालङ्कारः ॥ ५ ॥

असाविव श्रीसहितो मुरारिः

स्वभक्तदुःखानि हरत्यजस्रम् ॥

वृथा बहृत्यस्य यशोऽभिमानं

क्षीरणवे तादृशि विद्यमाने ॥ ६ ॥

असाविति । असौ इव श्रीगोविन्दानन्द इव । श्रीसहितः शोभायुक्तः
अन्यत्र लक्ष्मीयुक्तः । अस्य श्रीगोविन्दानन्दस्य । अत्र पूर्वार्धे प्रथमः प्रतीपा-
लङ्कारः । उत्तरार्धे द्वितीयः प्रतीपालङ्कारः ॥ ६ ॥

हे काशकैलासमहेशहासा—

वृथा भवन्तोऽधिवहन्ति गर्वम् ।

यतो भवद्भिः सहृगस्य लोके

यशोभरो भाति यतीश्वरस्य ॥ ७ ॥

हे इति । सहृक् समानः । अत्र तृतीयः प्रतीपालङ्कारः ॥ ७ ॥

अयं यतीन्द्रो यदि विद्यते तद्

वृथा किल स्तः शिवकेशवौ तौ ॥

एतद्यशस्तोमसमश्च सोमो

भातीति को वक्ति विशेषविज्ञः ॥ ८ ॥

अयमिति । स्तः भवतः । तौ प्रसिद्धौ । किलेति वाक्यालंकारे । स्तोमः समूहः । अत्र पूर्वार्धोत्तरार्धयोः चतुर्थपञ्चमौ प्रतीपौ अलंकारौ । मतान्तरे पूर्वार्धे आक्षेपालङ्कारः ॥ ८ ॥

विद्यालताया विटपी विशालः ।

सहृद्धिवृक्षस्य महालवालः ॥

विज्ञानभानोरुदयाचलोऽयं ।

श्रीमान् यतीन्द्रः प्रविभाति भूमौ ॥ ९ ॥

विद्येति । विटपी वृक्षः । महालवालः बृहदाधारवन्धः । स्यादालवालमा-
वापोऽथ नदी सरिदित्यमरः । अत्राऽश्लिष्टपरंपरितमालारूपकालङ्कारः ॥ ९ ॥

सरस्वतीसङ्गसमृद्धिवेधाः

श्रीनित्यसंबन्धसुखाप्तिविष्णुः ॥

आर्याधिकामोदविधानशंभुः

संशोभतेऽयं विजयी यतीन्द्रः ॥ १० ॥

सरस्वतीति । सरस्वत्याः वाण्याः सङ्गेन समृद्धिरेव सरस्वत्याः वाग्देव-
तायाः सङ्गसमृद्धिः श्रियः शोभायास्सम्पदश्च नित्यसंबन्धेन सुखस्याऽऽ-
प्तिरेव श्रियः लक्ष्म्याः नित्यसम्बन्धसुखाप्तिः । आर्याणाम् सनातनधर्माधिका-
रिणाम् अधिकामोदस्य अतिशयितहर्षस्य विधानमेव आर्यायाः पार्वत्याः
अधिकामोदविधानम् । आर्या दाक्षायणी चैव गिरिजा मेनकात्मजेत्यमरः ।
अत्र श्लिष्टपरंपरितमालारूपकालङ्कारः ॥ १० ॥

वाणीसुधां भूरि किरन् स्वभक्त-

चकोरवृन्दं मदयन्नुदारः ॥

मनीषितारानिकरैः परीतो

यतीन्द्रचन्द्रोऽयमलं चकास्ति ॥ ११ ॥

वाणीति—भूरि बहु यथा तथा किरन् सिञ्चन्नितियावत् । मदयन् हर्षयन् ।
उदारः महान्— दाता वा— उदारो दातृमहतोरित्यमरः । मनीषिणः विद्वांसः ।
धीरो मनीषी ज्ञः प्राज्ञः इत्यमरः । अत्र समस्तवस्तुविषयसावयवरूपकालङ्कारः ११

जयत्यजस्रं यतिरेष भूमी—
वाचस्पतिर्भारतवर्षभाग्यम् ॥
तथा शरच्चन्द्रमवेक्ष्य पूर्णं
को न स्मरत्यस्य यशोवितानम् ॥ १२ ॥

जयतीति । भूमीवाचस्पतिर्भूतलवृहस्पतिः । अत्र पूर्वार्धे निरवयवमालारूप
कालङ्कारः । उत्तरार्धे (स्मृतिमदलङ्कारः) स्मरणालङ्कारः । १२ ॥

महेश्वरो वैष यतीश्वरो वे—
त्यमन्दसंदेहमुदस्य केचित् ।
श्रिया समेते पुरुषोत्तमेऽस्मिन् ।
नारायणभ्रान्तिमवाप्नुवन्ति ॥ १३ ॥

महेश्वर इति । अमन्दसंदेहम् दृढसंशयम् । उदस्य त्यक्तत्वा । केचित्
परीक्षका इतियावत् । श्रिया शोभया लक्ष्म्या च । पुरुषोत्तमे मनुष्यवरे पुराण-
पुरुषे च । अत्र पूर्वार्धे सन्देहालङ्कारः । उत्तरार्धे भ्रान्तिमदलङ्कारः ॥ १३ ॥

कनीनिकाषट्पदशोभितेन
स्वभक्तवृन्दं नयनाम्बुजेन ॥
अतिप्रसन्नेन निरीक्षमाणो ।
दयामयोऽयं यतिराह् निभाति ॥ १४ ॥

कनीनिकेति । कनीनिका नेत्रकृष्णतारा । दयामयः प्रचुरदयः । प्राचुर्यार्थे
मयद् । अत्र परिणामालङ्कारः ॥ १४ ॥

अयं दरिद्रैः किल कल्पवृक्षो
वाचस्पतिः पण्डितमण्डलेन ॥

मुमुक्षुभिः श्रीपुरुषोत्तमश्च ।

विज्ञायते भूरिगुणो यतीन्द्रः ॥ १५ ॥

अयमिति । किलेति वाक्यालंकारे निश्चये वा । भूरिगुणः बहुगुणः । अत्र उल्लेखालंकारः ॥ १५ ॥

नेयं मही किन्तु सुपर्वलोको ।

न काश्यसौ किन्त्वमरावती च ॥

नेमे मनुष्याः किल किन्तु देवा

नाऽयं यतिः किन्तु गुरु सुराणाम् ॥ १६ ॥

नेयमिति । सुपर्वलोकः स्वर्गः । अमरावती इन्द्रपुरी । सुराणां गुरुः बृहस्पतिः । अत्र अपहनुत्यलंकारः ॥ १६ ॥

मूर्त्तिमानिव सनातनधर्मोऽ

यं विभाति जगतीह यतीन्द्रः ॥

अस्य साम्यमधिलब्धुमिवोच्चैः

पार्वतीपतिरूपैति विभूतीः ॥ १७ ॥

मूर्त्तीति । विभूतीः ऐश्वर्याणि भस्मानि वा । अत्र पूर्वार्धे द्रव्योत्प्रेक्षालंकारः । उत्तरार्धे फलोत्प्रेक्षालंकारः । स्वागतावृत्तम् ॥ १७ ॥

संस्तुतस्य कविभिर्विशारदः

पूर्णमां तिथिमवाप्य शारदः ॥

एतदीयशसो जिगीषये-

वाऽयमुल्लसति यामिनीपतिः ॥ १८ ॥

संस्तुतस्येति । विशारदः चतुरः । शारदः शरदि विद्यमानः यामिनीपतिः चन्द्रः उल्लसति उदयते । अत्र हेतूत्प्रेक्षालंकारः । रथोद्धतावृत्तम् ॥ १८ ॥

भूमावहो चित्रशिखण्डिसूनु-

विभाति भोः पश्यत पश्यताऽऽर्याः ॥

अन्यैव धन्या मतिरेतदीया

मान्या तथाऽन्यैव चकास्ति विद्या ॥ १९ ॥

भूमाविति । अहो आश्चर्ये । चित्रशिखाण्डिसूनुः बृहस्पतिः । भोः आर्याः
श्रेष्ठाः । अन्या लोकोत्तरा । अत्र पूर्वार्धे भेदे अभेदरूपातिशयोक्तचलंकारः ।
उत्तरार्धे अभेदे भेदरूपातिशयोक्तचलंकारः ॥ १९ ॥

सुधासमुद्रत्वमुपेत्य चन्द्र-

श्चन्द्रान्तरं चेज्जनयेददोषम् ॥

शुद्धा यतेरस्य विकाशमाना

कीर्त्तिर्भवेत्तेन तदा समाना ॥ २० ॥

सुधेति । चेत् यदि चन्द्रः सुधासमुद्रत्वम् उपेत्य अदोषं चन्द्रान्तरं जनयेत्
तदा तेन चन्द्रान्तरेण समाना तुल्या अस्य श्रीगोविन्दानन्दस्य कीर्त्तिर्भवेत्
अत्र चेच्छब्दार्थबलादाहृतेन सम्बन्धेन असम्बन्धे सम्बन्धातिशयोक्तचलंकारः ।
केषांचिन्मतेऽत्रसंभावनालंकारः । अन्येषां मते अभूतपूर्वोपमालंकारः ॥ २० ॥

दातारमेतं समवाप्य मान्यं

कल्पद्रुमं वाञ्छति को दरिद्रः ॥

पुरैव संपत्तिरुदेति पुंसां

पश्चाद्भवत्यस्य वरप्रसादः ॥ २१ ॥

दातारमिति । अत्र पूर्वार्धे सम्बन्धे असम्बन्धातिशयोक्तचलंकारः ।
उत्तरार्धे कारणकार्यपौर्वापर्यविपर्ययरूपातिशयोक्तचलंकारः ॥ २१ ॥

शङ्काकलङ्कापगमादपङ्का ।

सद्वस्तुतत्त्वानुभवैकहेतुः ॥

एतस्य विद्या च मतिश्च मान्याऽ

न्योन्यस्य सङ्गेन विभाति भूयः ॥ २२ ॥

शङ्केति । शङ्कैव कलङ्कः तस्याऽपगमाद् अपङ्का अपापा । भूयः बहुतरं
यथा तथा । अत्र तुल्ययोगितालंकारः ॥ २२ ॥

लोके जनाह्लादकरेण दृश्य-

सन्मण्डलश्रीरुदयं समेत्य ॥

विभावरीशो महसा निजेन

यतीश्वरोऽयं यशसा च भाति ॥२३॥

लोक इति । दृश्यसन्मण्डलश्रीः दृश्या सती मण्डलस्य विम्बस्य श्रीः यस्य सः । अन्यत्र दृश्या सतां संन्यासिनां मण्डलस्य समुदायस्य श्रीः यस्य येन वा सः । विभावरीशः चन्द्रः । महसा तेजसा । अत्र दीपकालंकारः ॥२३॥

आत्मोपदेशेन महाजनाना-

मज्ञानभारं यतिरेष हन्ति ॥

निजप्रकाशेन विलोचनानां

महान्धकारं तरणिर्हीनस्ति ॥ २४ ॥

आत्मेति । तरणिः सूर्यः । हिनस्ति नाशयति । अत्र प्रतिवस्तूपमालंकारः ॥ २४ ॥

एतस्य विद्या सुखदाऽपि लोके

नृभ्यः खलेभ्यो न सुखं ददाति ॥

तमोऽपहाऽप्युष्णकरस्य दीप्ति-

र्नोलूकलोकस्य तमोऽपहन्ति ॥२५॥

एतस्येति । उष्णकरस्य सूर्यस्य । अत्र दृष्टान्तालंकारः ॥२५॥

स्वामी नितान्तं निजमण्डलस्य ।

करोतु रक्षामिति बोधयन् यः ॥

सन्मण्डलीशत्वमुपैति कीर्त्ति-

स्तस्याऽस्य राकेशविभां विभर्त्ति ॥२६॥

स्वामीति । स्वामी-संन्यासी राजा च । मण्डलस्य संन्यासिविद्वत्समूहस्य राष्ट्रस्य च । सन्निति पृथक् प्रथमान्तं पदं समस्तं वा । राकेशः पूर्णचन्द्रः । अत्र

प्रथमतः पादत्रये सम्भवद्वस्तुसम्बन्धनिदर्शनालंकारः । चतुर्थे पादे असम्भवद्वस्तुसम्बन्धपदार्थवृत्तिनिदर्शनालंकारः ॥२६॥

एतद्गुणानां गणनां विधातुं
धियाऽल्पया वाञ्छति यः कर्वाण्डः ।
स दोर्द्धयेनैव परं महाब्धेः
पारं प्रयातुं व्यवसायमेति ॥ २७ ॥

एतादिति । दोर्द्धयेन भुजद्वयेन । व्यवसायम् अध्यवसायम् । अत्र असम्भवद्वस्तुसम्बन्धवाक्यार्थवृत्तिनिदर्शनालंकारः ॥२७॥

शिवस्य चैतस्य च यद्यपीह ।
विभूतिमत्त्वं सदृगेव भाति ॥
तथाऽपि तस्मादधिपात्पशूनां
श्रेयानयं विज्ञपतिर्यतीन्द्रः ॥ २८ ॥

शिवस्येति । विभूतिमत्त्वं ऐश्वर्ययुक्तत्वं भस्मवत्त्वं च । श्रेयान् श्रेष्ठः ।
अत्र व्यतिरेकालंकारः ॥ २८ ॥

अयं यतीशः स्वयशोभरेण
सहैति कैलासगिरीशसाम्यम् ॥
निरर्थकं जन्म च तस्य लोके
न पश्यतीमं खलु यः शरीरी ॥ २९ ॥

अयमिति । कैलासगिरीशसाम्यम् कैलासश्चासौ गिरिः तस्य ईशः
शिवः तस्य साम्यम् । अन्यत्र कैलासश्चासौ गिरीशः पर्वतराजः तस्य साम्यम् ।
अत्र पूर्वार्धे सहोक्त्यलंकारः । उत्तरार्धे विनोक्त्यलंकारः ॥ २९ ॥

गता दिगन्तान्मलिनानि सद्यः
प्रोलासयन्ती जनमानसानि ॥
विना कलङ्केन किलाऽस्य कीर्तिः
प्रकाशमाना समुपैति वृद्धिम् ॥ ३० ॥

गतेति । स्पष्टम् । अत्र द्वितीयो विनोक्त्यलंकारः ॥ ३० ॥

समस्तलोकस्य तमो निरस्य—

नुद्यत्करश्रीभरभासमानः ॥

विकाशयन्दीनजनाननौघा—

नयं क्रमेणोदयते यतीन्द्रः ॥ ३१ ॥

समस्तेति । लोकस्य जनस्य भुवनस्य च । तमः अविद्याम् अन्धकारं च ।
उद्यत्करश्रीभरभासमानः । उद्यत् ऊर्ध्वं यन् गच्छन् दानावसरे इतियावत्
यः करः पाणिः तत्र यः श्रीभरः प्रदेयभूतः संपदतिशयः इतियावत् तेन
भासमानः । अन्यत्र उद्यन्तः उदयमानाः ये कराः किरणाः तेषां श्रीभरेण
शोभातिशयेन भासमानः । अत्र समासोक्त्यलंकारः ॥ ३१ ॥

निर्मातुमेतं विधिरग्रंहीद्य-

त्सत्त्वात्मकं सर्वपदार्थसारम् ॥

ततोऽल्पसत्त्वा बहुलास्तमोभि-

स्तुच्छाः पदार्था जगतीह जाताः ॥ ३२ ॥

निर्मातुमिति । सत्त्वात्मकम् सत्त्वगुणात्मकम् । अल्पसत्त्वाः न्यूनसत्त्व-
गुणाः । तमोभिः तमोगुणैः । तुच्छाः असाराः । पदार्थाः घटपटादयः । अत्र
कारणनिबन्धनाऽप्रस्तुतप्रशंसालंकारः ॥ ३२ ॥

महत्त्वमेतद्यशसो निरीक्ष्य ।

पूर्णः सुधांशुर्हृदि लज्जया यत्

मालिन्यमापात्किल तस्य मध्ये ।

संलक्ष्यते लक्ष्म तदेव लोकैः ॥ ३३ ॥

महत्त्वमिति । तस्य चन्द्रस्य । लक्ष्म कलङ्कः । तदेव लज्जाजनितं मालिन्य-
मेव । अत्र कार्यनिबन्धनाऽप्रस्तुतप्रशंसालंकारः ॥ ३३ ॥

वादाहवे येन विनिर्जितानां

विवादिनां म्लानिमलं गतानि ॥

मुखानि मूकानि दिनोदितेन्दु-

श्रियं लभन्ते जयतीह सोऽयम् ॥ ३४ ॥

वादेति । वादाहवे शास्त्रार्थसंग्रामे । म्लानिमलम् म्लानिरेव मलः तम् ।
यद्वा म्लानिम् अलम् अत्यर्थम् । दिनोदितेन्दुश्रियं दिनमध्यवार्त्तिचन्द्रशोभाम् ।
अत्र पर्यायोक्तालंकारः । मतान्तरे प्रस्तुताङ्कुरालंकारोऽपि ॥ ३४ ॥

एतस्य कटिगृध्रदये विवेको

यतीश्वरस्येति वयं न विद्मः ॥

यदेष विप्रं श्वपचं च मित्रं

शत्रुं च तुल्यं खलु पश्यतीह ॥ ३५ ॥

एतस्येति । श्वपचम् चाण्डालम् । अत्र व्याजस्तुत्यलंकारः ॥ ३५ ॥

धाम क्षमायाः करुणार्द्रमानसो-

धीरोऽयमुच्चै रुचितोचितद्युतिः ।

आगांसि पुंसा क्षमतेऽधिपाति ता-

नेति प्रमोदं जयति प्रकाशते ॥ ३६ ॥

धामेति । क्षमायाः क्षान्तेः । धाम स्थानम् । रुचितोचितद्युतिः रुचिता
दीप्ता स्वदिता तथा उचिता द्युतिः यस्य सः । यद्वा उचितोचिता अत्युचिता
द्युतिः यस्य सः । आगांसि अपराधान् । तान् पुंसः । अत्र परिकरालङ्कारकार-
कदीपकालंकारौ ॥ इन्द्रवंशावृत्तमिदम् ॥ ३६ ॥

विनाऽपि सोपानततिं दुरापां

दिवं समारोहति कीर्तिरस्य ।

गत्वा दिगन्तानपि भूरिदूरान्

परिश्रमकलान्तिमयं च नैति ॥ ३७ ॥

विनेति । दुरापाम् दुर्लभाम् । दिवमित्यस्य विशेषणम् । भूरिदूरान् बहु-
दूरान् ॥ अत्र पूर्वार्धे विभावनालंकारः । उत्तरार्धे विशेषोक्त्यलंकारः ॥ ३७ ॥

रे नीच दारिद्र्य मदीयशत्रो ।

नत्वद्भयं मे हृदि विद्यतेऽद्य

दीनार्तिहारी कृतभूरिदानः

प्रसद्य मां पाति यतीश्वरोऽयम् ॥ ३८ ॥

रे इति । स्पष्टम् । अत्र काव्यलिङ्गालंकारः ॥ ३८ ॥

अयं दयालुः शरणागतानां

पुंसां प्रयत्नेन करोति रक्षाम् ॥

नित्यं प्रकृत्यैव परोपकृत्यै ।

धृतव्रताः सत्पुरुषा भवन्ति ॥ ३९ ॥

अयमिति । स्पष्टम् । अत्र अर्थान्तरन्यासालंकारः ॥ ३९ ॥

क्वाऽयं यतीन्द्रो जगदीश्वरस्य

जाग्रद्विशिष्टांशतया विराजन् ।

इयं क्व दीना जनता तथाऽपि

दैवाद् द्वयोरस्त्यनयोः सुसङ्गः ॥ ४० ॥

क्वेति । दैवाद् भाग्यविशेषादितियावत् ॥ अत्र विषमालंकारः ॥ ४० ॥

सत्या नियत्या सुमतिं सुमत्या ।

विद्यां विशिष्टामिह विद्यया च ॥

यशोऽवदातं यशसा च शोभा

मनोरमां प्रापदयं यतीशः ॥ ४१ ॥

सत्येति । सत्या साध्व्या । नियत्या भाग्येन । भाग्यं स्त्री नियतिर्विधिरित्यमरः । विशिष्टां लोकोत्तरामितियावत् । अवदातं सितम् । अवदातः सितो गौर इत्यमरः । अत्र कारणमालालंकारः ॥ ४१ ॥

मतिर्यदीया भृतभूरिपुण्या ।

पुण्यं यदायं जन्तोरुकीर्ति ॥

कीर्तिर्यदीया धवलीकृताशा ।

सोऽयं धृताशान्परिपाति दासान् ॥ ४२ ॥

मतिरिति । स्पष्टम् । अत्र एकावल्यलंकारः ॥ ४२ ॥

योगे मनो यस्य स्तं न भोगे ।

दत्त्वोपदेशं लभते यशो यः ॥

दया यदीया सुखसिद्धिसंपत् ।

तस्याऽस्य तुल्या न सुरा नराः के ॥ ४३ ॥

योग इति । अत्र प्रथमे पादे परिसंख्यालंकारः । द्वितीयेपादे परिवृत्त्यलंकारः । तृतीये हेत्वलंकारः । चतुर्थे अर्थापत्त्यलंकारः ॥ ४३ ॥

न माति कीर्तिः क्षितिमण्डलेऽस्य ।

योगं वियोगाय निषेवतेऽयम् ॥

उदारमेनं सृजता विधात्रा ।

सृष्टो नवः कल्पतरुर्गुरुश्च ॥ ४४ ॥

नेति । वियोगाय प्रकृतिपुरुषवियोगाय । योगं समाधिम् । उदारमदातारं महान्तं च । गुरुः बृहस्पतिः । अत्र प्रथमे पादे अधिकालंकारः । द्वितीये विचित्रालंकारः ॥ उत्तरार्धे विशेषालंकारः ॥ ४४ ॥

आसीदविद्या किल यत्र विद्या ।

तत्रेदमीये हृदये चकास्ति ॥

सङ्गस्सतां श्रीर्विजितेन्द्रियत्वं

वदान्यता चाऽस्य महत्त्वमाहुः ॥ ४५ ॥

आसीदिति । श्रीः शोभा । वदान्यता अतिदातृता । एतानि इति यावत् आहुः वदन्ति सूचयन्तीति भावः । अत्र पूर्वार्धे पर्यायालंकारः । उत्तरार्धे समुच्चयालंकारः ॥ ४५ ॥

करस्थिताऽस्य स्फटिकाक्षमाला

नखत्विषा शोणतमत्वमेति ॥

भक्तस्य रक्ते हृदि विद्यमानोऽ

प्ययं न रागं दधते यतीन्द्रः ॥४६॥

करेति । रक्ते अनुरागिणि शोणेच । रागम् “ सुखानुशयी रागः ” इति लक्षणलाक्षितं तृतीयं क्लेशं रक्तिमानं च । दधते इति दध धारणे इत्यस्य लटि प्रथमपुरुषैकवचने रूपम् ॥ अत्र पूर्वार्धे तद्गुणालंकारः । उत्तरार्धे अतद्गुणालंकारः ॥ ४६ ॥

लोकेषु सारो धरणी धरण्या—

मिदं लसद्भारतवर्षमस्ति ॥

अत्राऽपि काशी किल काशिकायां

विद्वद्ब्रजस्तत्र यतीन्द्र एषः ॥४७॥

लोकेष्विति । अत्र सारालंकारः ॥४७॥

यशोऽभिरूपोऽप्ययशोभिरूपो ।

यतिः क्षितावेष नुतो विभाति ॥

अयं च काशीमथ काशिक्रेमं

सम्प्राप्य शश्वद्विजयं समेति ॥४८॥

यशइति । यशोऽभिरूपः यशसः अभिरूपः अनुरूप इतियावत् । तथा अयशोभिरूपः न यशोभिरूपः इति विरोधः । अथ अयेन शुभावहविधिना शोभते इति तच्छीलम् अयशोभि एवं विधं रूपं यस्य सः इति विरोधपरिहारः ॥ अत्र पूर्वार्धे विरोधाभासालंकारः । उत्तरार्धे अन्योन्यालंकारः ॥ ४८ ॥

जयेन युक्तः सुमनोर्विताड्भिः

सन्नन्दकोऽमन्दसुदर्शनाभः ॥

स्वान्ते सदाऽऽनन्दमितोऽमितश्री-

गौविन्द एनो हस्तु प्रजानाम् ॥ ४९ ॥

जयेनेति । जयेन समुत्कर्षेण युक्तः । सुमनोर्चिताङ्घ्रिः सुमनोभिः प्रसन्नचित्तैः पुरुषैः पुष्पैर्वा अर्चितौ अङ्घ्री चरणौ यस्य सः । सन्नन्दकः सतां महात्मनाम् नन्दकः आनन्दजनकः । तुनदि समृद्धौ ण्वुल्तृचाविति ण्वुल् । अमन्दसुदर्शनाभः अमन्देन सुदर्शनेन शोभनावलोकनेन शोभनज्ञानेन वा आभाति इति तथाविधः । आङ् पूर्वकाद्वादीप्तौ इत्यतः “आतश्चोपसर्गे कः” इति कः । अमन्दा सुदर्शनस्य शोभनस्य विलोकनस्य ज्ञानस्य वा आभा दीप्तिः यस्य सः इति वा । अमितश्रीः अपरिच्छिन्नशोभः अमितसंपत्तिर्वा । स्वान्ते स्वस्य गोविन्दशब्दस्य अन्ते अवसाने सदा नित्यं सन्तं विद्यमानं वा आनन्दम् आनन्दशब्दम् इतः प्राप्तः गोविन्दः गोविन्दानन्दः इतियावत् प्रजानाम् एनः पापम् हरतु ॥

विष्णु पक्षे । जयेन जयनाम्ना द्वारपालेन युक्तः । सुभनोभिः देवैः अर्चितौ अङ्घ्री यस्य सः । सुपर्वाणिः सुमनसः इत्यमरः । सन् विद्यमानः समीचीनो वा नन्दकः खड्गो यस्य सः । खड्गो नन्दकः कौस्तुभो मणिरित्यमरः । अमन्देन सुदर्शनेन चक्रेण आभाति तथाविधः । यद्वा अमन्दा सुदर्शनाभा सुदर्शन नामकचक्रकान्तिः यस्य सः । स्वान्ते हृदये सदा नित्यं सन्तम् वा आनन्दम् सुखम् इतः प्राप्तः । अमितश्रीः अपरिच्छिन्नलक्ष्मीकः गोविन्दः विष्णुः प्रजानाम् एनः हरतु ॥ अत्र श्लेषालंकारः ॥ ४९ ॥

हरतु हरतु भक्ताघौघमत्यक्तशक्ति-

भरतु भरतु भूतिं भूरिभाग्यः प्रभूताम् ॥

नयतु नयतु नित्यं नव्यतां भव्यसिद्धिं

जयतु जयतु चाऽयं मण्डलीशो यतीन्द्रः ॥ ५० ॥

हरत्विति । प्रभूताम् प्रचुराम् । नव्यतां नूतनत्वम् । भव्यसिद्धिं कल्याण-सिद्धिम् । स्पष्टमन्यत् । मालिनीवृत्तम् ॥ ५० ॥

श्रीयुक्त इह गोविन्दानन्दनामा यतीश्वरः ॥

मण्डलीशश्चिरं जीवञ्जयताज्जयतादयम् ॥ ५१ ॥

श्रीयुक्त इति । इह जगति । इतरत्स्पष्टम् ॥ ५१ ॥

श्रीदुःखभञ्जनकवीन्द्रतनूजनुः श्री-
देवीप्रसादसुकविः परमाभिरामम् ॥
शब्दार्थगौरवगुणोपचितं विचित्रं
चित्रोपहारमिममिष्टमुदे व्यधत् ॥ ५२ ॥

श्रीति । चित्रोपहारम् खण्डकाव्यम् इतियावत् ॥ ५२ ॥

चित्रोपहारे उत्तरार्धः समाप्तः ।

॥ इतिश्वम् ॥

इति श्री कान्यकुब्जकुलैकरवकलानिधिसर्वज्ञपूज्यपादकवीन्द्रदुःखभञ्जन-
नशर्मशुक्लतनूजनुषा “साहसवारिधि” “कविरत्न” “कविचक्रवार्त्ति” पदवी
पारिष्कृतेन निखिलदर्शनाध्यापकेन देवीप्रसादशर्मणा शुक्लेन कविना विरचितः
चित्रोपहारः समाप्तः ॥

* शुभमस्तु *

शरत्तगनवभूमीसंमिते वैक्रमेऽब्दे ॥ विलसति सति शुक्ले मासि पक्षे वल्लभे ॥
प्रातिपादि हरिदश्वे शुक्लदेवीप्रसादाभिधसुकविकृतोऽयं पूर्त्तिमापत्प्रबन्धः ॥१॥

